

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Brouwen aan de Eem

Alberts, L.G.

Citation

Alberts, L. G. (2015, May 12). *Brouwen aan de Eem*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/32961>

Version: Corrected Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/32961>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/32961> holds various files of this Leiden University dissertation

Author: Alberts, Leen

Title: Brouwen aan de Eem, Amersfoort, een Stichtse bierstad in de late middeleeuwen

Issue Date: 2015-05-12

2 AMERSFOORTS BIER OP VREEMDE MARKTEN

Met de introductie van de hop als smaak- en conserveermiddel voor het bier in de jaren twintig van de veertiende eeuw kon het Nederlandse bier over grotere afstanden worden vervoerd en verhandeld. Er kwam hierdoor een groter aanbod voor de consument die kon kiezen tussen bieren uit verschillende streken met verschillende smaken en prijzen. Desondanks werden de bieren uit de meeste steden, zoals Groningen, Zwolle, Deventer, Utrecht, Leiden, Dordrecht en 's-Hertogenbosch, voornamelijk door de eigen burgers en de bewoners van het ommeland of het eigen gewest gekocht. Sommige steden hadden voor een kortere periode van enkele decennia een verzorgende functie die reikte tot buiten het eigen gewest, zoals Arnhem, Doesburg en Zutphen als hofleveranciers van de hoge adel in Holland in de veertiende eeuw en Nijmegen met het befaamde molbier in de zestiende eeuw. De Hollandse biersteden Haarlem, Gouda en Delft vonden voor een lange periode van bijna drie eeuwen hun debiet tot ver buiten de grenzen van hun grafelijke gewest. Evenzo waren de exclusieve bieren uit de Noord-Duitse Hanzesteden eeuwen lang populair van de landen rond de Noordzee tot die aan de Oostzee. Er zat nogal wat verschil in de reputatie van 'biermerken' en daarmee ook in de grootte van hun verspreidingsgebied. Hoe populair was hiertussen het Amersfoortse bier? Door wie werd het bier gedronken? Naar welke bestemmingen werd het uitgevoerd? Wat waren voor de Eemstad de belangrijkste exportmarkten? En tegen welke concurrerende biermerken moest het Eembier het opnemen? In dit hoofdstuk volgen we het Amersfoortse bier door de tijd en door het land en trachten we het opkomen en neergaan van de bierbrouwerij als voorname bedrijfstak in de Eemstad vanuit de afzetmarkt te verklaren.

De groeifase in de veertiende eeuw

Het Hollandse tolprivilege van 1326

De vroegste vermelding van bier uit Amersfoort hebben we te danken aan graaf Willem III van Holland. In het jaar 1326 gaf hij aan de burgers van Amersfoort het voorrecht om hun bier vrij van tol voorbij de grafelijke tolplaats te Amsterdam te vervoeren.¹ Dit was een gebaar van het allergrootste belang. Het stelde de Amersfoorters in staat om tegen een concurrerende prijs hun product in het Hollandse territorium aan te bieden, omdat er geen prijsverhoging vanwege tolgelden nodig was. Het is bijzonder dat deze gunst werd verleend. Juist in die jaren had de bierbrouwerij de volle aandacht van de graaf, vanwege de nieuwe ontwikkelingen in deze bedrijfstak. Zoals we in het vorige hoofdstuk zagen werd het Nederlandse bier tot die tijd traditiegetrouw met gruit gebrouwen en zo vermoedelijk ook het Amersfoortse bier waarover de tolvrijstelling werd verkregen. Gruit is een mengsel van kruiden waarvan de moerasplant gagel het hoofdbestanddeel vormde. Over de gruit betaalden Hollandse brouwers belasting aan de graaf, het zogenoemde gruitgeld. Vanwege de gretige aftrek van de ingevoerde Noord-Duitse bieren, die met hop waren bereid, liepen zijn inkomsten uit de belasting op de productie van het gangbare gruitbier gevaar. Rond 1321 stelde hij daarom een importverbod in op het populaire Hamburger bier, waaraan de graaf immers geen gruitgeld kon verdienen. Hij gaf bovendien zijn akkoord aan Hollandse steden om over te gaan op het brouwen van hopbier, mits zij hierover evenveel belasting zouden betalen als over gruitbier. Maar de vraag naar het Hamburger bier bleef groot. Binnen twee jaar werd de invoer van het Noord-Duitse bier – ook wel 'oosterse bieren', 'ommelands bier' of 'bieren van overzee' genoemd – weliswaar weer toegestaan, maar werd afgekondigd dat hierover in Medemblik of Amsterdam tol zou moeten worden betaald. De graaf kon zo toch

¹ De tekst van de oorkonde met bronvermelding is weergegeven in bijlage 4a.

weer inkomsten opstrijken. Het belang van de biertol te Medemblik bleek marginaal. Maar het was mede door dit grafelijke besluit van tolheffing op Noord-Duits bier te Amsterdam dat deze stad zou uitgroeien tot de centrale handelsplaats voor goederen uit het Hanzegebied.² Dat het Amersfoortse bier vrij en onbelast voorbij deze tolplaats te Amsterdam mocht worden vervoerd, bracht het exportproduct in een zeer gunstige positie. Hollandse kooplieden, herbergiers en consumenten konden vrij van invoerheffing Amersfoorts bier inslaan.

Waarom de Hollandse graaf zo royaal was om de Amersfoorters dit tolprivilege te geven, is niet helemaal duidelijk. Aan het Amersfoortse bier kon hij immers geen gruitgeld noch inkomsten van de biertol te Amsterdam verdienen en hij voerde in die jaren een protectionistisch beleid dat gericht was tegen importbieren op de Hollandse markt. Mogelijk hebben de Amersfoorters een hoog bedrag voor deze gunstverlening moeten neertellen en was dat het directe voordeel voor de graaf. Hiervan zijn echter geen bewijzen gevonden. Er is wel geopperd dat de edelman Arnoud van IJsselstein voor het privilege zou kunnen hebben gelobbyd.³ Hij had een jaar daarvoor het schoutambt van Amersfoort en Eemland in onderpand gekregen vanwege een lening aan zijn neef, de Utrechtse bisschop Jan van Diest, die weer familie en beschermeling was van graaf Willem III van Holland. De onbelaste export naar Holland stimuleerde de productie van de Amersfoortse brouwers die aan heer Arnoud, in naam van bisschop Jan, het gruitgeld als bierbelasting moesten afdragen. De bierexport spekte zo de kas van deze edelen, dus zij hadden indirect belang bij het Amersfoortse tolprivilege. De betrokkenheid van heer Arnoud bij de totstandkoming ervan is daarom goed denkbaar. Hij had immers vaker oog voor regelingen op handelsgebied die geld in het laatje brachten. Het was door zijn bemiddeling dat Amersfoort in 1331 van de bisschop toestemming kreeg twee extra jaarmarkten te houden, wat de landsheer meer inkomsten uit de markttol zou opleveren.⁴

Een veel groter belang bij het tolprivilege dan de genoemde edellieden hadden, moeten de burgers van Amsterdam hebben gehad. Zij waren gewend om onbelemmerd Stichtse goederen te betrekken doordat de IJstad zelf tot 1317 tot het Stichtse territorium van de Utrechtse bisschop had behoord. Vanwege een privilege van tolvrijheid dat zij in 1275 van graaf Floris V van Holland hadden ontvangen, konden de toen nog Stichtse Amsterdammers deze goederen onbelast doorvoeren naar alle streken van het graafschap waarmee ze in contact stonden.⁵ Met de annexatie van Amstelland door de Hollandse graaf in de nasleep van de moord op Floris V kreeg het Sticht voor de Amsterdammers voortaan de status van buitenland en moest er over Stichtse goederen tol worden betaald. De Stichtse goederen die door de Amsterdammers werden verhandeld werden hierdoor duurder, wat hun handelspositie benadeelde. Er was hun dus veel aan gelegen tolvrijheid op Stichtse goederen te verwerven, waaronder op het Amersfoortse bier. Dit wordt onderstreept door het feit dat Amsterdam de enige niet-Stichtse stad was die in de veertiende eeuw en later vrijstelling genoot van de tol op binnenkomende goederen in Amersfoort zelf.⁶ De Amsterdammers hadden hiernaast nog een goede reden om voor de tolvrijstelling op het Amersfoortse bier te pleiten. De bierproductie in de IJstad was gedurende de late middeleeuwen vrij gering en hoofdzakelijk bestemd voor

² Van Mieris, *Groot charterboek* II, 256, 321; Van der Laan, *Oorkondenboek Amsterdam*, nr. 16; Ebbing, 'Bier op transport', 41-44; Smit, 'Registers van den biertol', 1-2; Smit, *Opkomst van de handel*, 31-33; Kaptein, 'Poort van Holland', 117-121..

³ Van Rootselaar, *Amersfoort* I, 304; Hovy, 'Stedelijke autonomie', 35.

⁴ Bnr 1 inv nr 3514; Berkelbach van der Sprenkel, *Regesten bisschoppen van Utrecht*, nrs. 635, 636, 996; Van Bommel, *Beschrijving Amersfoort*, 858, 903.

⁵ Over de handel van Amsterdam in deze periode: Smit, *Opkomst van de handel*, 13-33; Kaptein, 'Poort van Holland', 110-117. De schrijvers besteedden overigens geen specifieke aandacht aan de handel met het Sticht.

⁶ Bnr 1 inv nr 1530: toltarieven van het jaar 1400. De andere vrijgestelde steden waren de Stichtse steden Utrecht, Kampen, Deventer, Zwolle en Groningen.

lokale afzet.⁷ Zoals hieronder zal blijken waren ingevoerde bieren uit Haarlem, Gouda, Amersfoort en de Noord-Duitse Hanzesteden nodig om in de drankbehoefte van de eigen stadsbevolking en die van het omringende Amstelland en Waterland te kunnen voorzien. En liefst tegen een redelijke prijs. Aanvoer van betaalbaar Amersfoorts bier voorzag daarom in een grote behoefte bij de bewoners in een ruime cirkel rond het IJ. De drankvoorziening van deze bewoners en de handelspositie van de Amsterdammers moeten voor de Hollandse graaf argumenten zijn geweest om tot het tolprivilege voor het Amersfoortse bier te besluiten. Gaandeweg dit hoofdstuk zullen we zien dat de Amsterdammers meer dan een eeuw lang de invoer van Amersfoorts bier met diplomatieke middelen en met grote vasthoudendheid zouden verdedigen.

Dat een speciale regeling voor een enkel product in een landsheerlijk privilege werd vastgelegd toont aan dat de Amersfoortse export naar Holland een aanzienlijke omvang moet hebben gehad. Deze sterke handelspositie moet al in de loop van het eerste kwart van de veertiende eeuw, of eerder, met de afzet van gruitbier zijn opgebouwd, nog voordat de Amersfoorters op de productie van hopenbier zouden overgaan. Voor de burgers uit de Eemstad was het privilege dan ook van cruciaal belang. Zij konden niet wachten tot de Hollandse graaf de oorkonde zou ondertekenen. Nog tijdens zijn terugreis uit het binnenste van het Duitse Rijk stonden afgevaardigden hem al op te wachten in Arnhem, waar het document op 9 april werd gesigneerd.⁸ Van dit privilege zijn geen bevestigingen door latere Hollandse vorsten bekend. Het is daarom onduidelijk hoe lang het Amersfoortse voorrecht heeft gegolden.

Amsterdam was niet de enige plaats in Holland waar Amersfoorts bier werd ingevoerd. In de jaren veertig van de veertiende eeuw werden de inkomsten uit de biertol te Monnikendam door de grafelijke rentmeester genoteerd als '*van der biertollen tot Monikedamme van Amersfoerdschen biere*', waaruit mag worden opgemaakt dat dit bier het grootste aandeel van de invoer leverde. De import van 'vreemde' bieren was de zich ontwikkelende biestad Haarlem een doorn in het oog. In 1351 kregen de Haarlemmers het gedaan dat er in Noord-Holland een invoerverbod van buitenlands bier van kracht werd. De stad Amsterdam, de centrale tolplaats voor de Noord-Duitse importbieren, werd door de graaf echter van deze bepaling uitgezonderd. Haar burgers mochten nog wel handel drijven in 'ommelands bier en Hamburger bier' en mochten daarnaast ander bier invoeren voor eigen consumptie.⁹ Het bevestigt niet alleen hun belang bij het oosterse bier, maar ook bij het Amersfoortse bier en suggereert dat het handelsvoorrecht van 1326 nog steeds geldig was. In Amsterdam ging de aanvoer van bier uit de Eemstad in de jaren 1350 en 1360 dan ook gestaag door.¹⁰

⁷ Dudok van Heel, 'Vroege brouwerijen'; Smit, *Opkomst van de handel*, 21-22; Yntema, 'Kapitale nering', 72-73, 78-79.

⁸ Met dank aan Hans Smit voor deze informatie.

⁹ Hamaker, *Rekeningen der grafelijkheid* I, 269, 319, 382; Van Mieris, *Groot charterboek* II, 806; Van der Laan, *Oorkondenboek Amsterdam*, nr. 129; Ebbing, 'Bier op transport', 44-45; Smit, *Opkomst van de handel*, 65.

¹⁰ Vermeldingen hiervan in de rekeningen over de jaren 1352-1354 en 1364-1366 van de biertol te Amsterdam, Smit, 'Registers van den biertol', 29, 84. Het gaat hier om heel kleine bedragen. Waarom tol over Amersfoorts bier werd betaald, is met het oog op de vrijstelling van 1326 en de Amsterdamse ontheffing van het importverbod uit 1351 een vraag. Waarschijnlijk ging het om bier dat werd verhandeld door anderen dan Amersfoorters of Hollanders. Of bier op doorvoer met een bestemming buiten Holland. De conclusie van Smit dat de kleine bedragen duiden op een geringe omvang van de handel in Amersfoorts bier lijkt ons gezien de tolvrijstelling en de klachten van de Hollanders over het succes van dit 'vreemde' bier onterecht, Smit, *Opkomst van de handel*, 36, 251; idem, 'Registers van den biertol', 1-2.

Het Hollandse tolprivilege van 1388

De boycot van importbier in Noord-Holland zal waarschijnlijk niet van lange duur zijn geweest. Want in 1387 drongen de [bier]steden er bij hun landsheer op aan om opnieuw een invoerverbod af te roepen ‘*vanwege de schade die zij leden omwille van het Amersfoortse bier dat in het land werd getapt*’. Deze ‘schade’ laat zich wellicht aftekenen in de lichte dip van de inkomsten uit het gruit- en hoggeld in sommige Hollandse steden rond die tijd, waarbij minder belastinginkomsten duiden op een lagere eigen productie.¹¹ Hertog Albrecht van Beieren, als ruwaard van Holland, gaf gehoor aan de klachten en maakte in maart een tap- en handelsverbod op Amersfoorts bier publiekelijk voor een periode van vijf jaar.¹² Maar de Amersfoorters legden zich niet bij deze beperkende maatregel neer. Een jaar later kwam de hertog met hen overeen dat import in Holland was toegestaan mits zij voortaan een invoerheffing zouden betalen van eenzesde oude Franse schild per twaalf vaten bier. Hij vergunde hun echter deze tol in erfpacht te ontvangen voor een jaarlijkse pachtsom van 100 oude Franse schilden – later omgezet in 210 gulden. De regeling kwam eigenlijk neer op een afkoop van deze tol. Het bedrag was gelijk aan de invoerbelasting op 7.200 vaten bier, rond die tijd de jaarproductie van minstens twaalf brouwers. De werkelijke uitvoer zal ruimschoots hoger dan dit aantal vaten zijn geweest, anders was de overeenkomst niet aantrekkelijk. Het invoerverbod kon door deze overeenkomst worden opgeheven en de export van bier naar Holland kon worden voortgezet, wat bijvoorbeeld blijkt uit de ladingen Amersfoorts bier die begin jaren negentig de tolplaats te Spaarndam passeerden.¹³ Wel was het Amersfoortse stadsbestuur jaarlijks de overeengekomen pachtsom aan de grafelijkheid van Holland verschuldigd.

Er moest voor deze afkoopregeling zelf overigens ook flink worden betaald. De Amersfoorters dienden eenmalig 1.800 oude schilden te voldoen aan hertog Albrecht en deels aan zijn zoon en zijn raadsleden. Dat is achttien keer zo veel als de jaarlijkse pachtsom, wat een zware financiële aanslag voor de Eemstad betekende. De verkoop door de magistraat van verscheidene stukken stadgrond in hetzelfde jaar werd misschien gedaan om deze overeenkomst te kunnen financieren. Aan dit duur betaalde privilege werd op dezelfde dag overigens nog een algemene tolregeling toegevoegd. Andere Amersfoortse goederen zouden voortaan voor hetzelfde speciale tarief worden aangeslagen als de goederen van burgers uit de stad Utrecht. Een oorkonde uit 1398 specificeerde het toltarief als 1 procent van de waarde van de goederen. Vanaf 1413 gold een algehele tolvrijheid voor Amersfoortse goederen in Holland, maar de overeengekomen afkoopsom van 100 schild vanwege de bierexport bleef van kracht.¹⁴

¹¹ De Boer, *Graaf en grafiek*, 281-282 (Gouda 1386), 286-287 (Leiden 1385 en na 1388), 288-289 (Schoonhoven 1386, 1387). De productie te Schoonhoven leed ook in het jaar 1371 aantoonbaar onder de invoer van bier van buiten Holland, idem, 290. Dit kan voor een belangrijk deel zijn veroorzaakt door import van Amersfoorts hoppenbier, zoals dat prominent in de rekeningen van het hof van Blois te Schoonhoven is te vinden.

¹² De tekst van de oorkonde uit 1387 staat met bronvermelding in bijlage 4b.

¹³ De Boer, *Graaf en grafiek*, 365-366, 372. Het ging om twee partijen van samen tien hele brouwsels bier, waarbij een brouwsel moet hebben bestaan uit twaalf vaten, wat gelijk stond aan een last. Dat er te Spaarndam soms toch tol werd betaald over het Amersfoortse bier kwam mogelijk doordat de partijen in eigendom waren van niet-Hollandse kooplieden. In dezelfde tolrekening waren 10,5 last bier uit Wismar, ongeveer 72 brouwsels bier uit Hamburg en nog 3,5 brouwsels hoppenbier zonder vermelde herkomst genoteerd.

¹⁴ De teksten van de oorkonden uit 1388, 1398 en 1413 zijn met bronvermeldingen afgedrukt in bijlagen 4c-f. Een aantekening over de prijs van de overeenkomst à 1800 schild in: NA, GH nr. 195 (LRK nr. 302) f 83v. Een schuldbekentenis (d.d. 9-9-1388) door het stadsbestuur van Amersfoort ten aanzien van de jaarlijks verschuldigde pachtsom van 100 oude Franse schild in: NA, GH nr 958; afschrift: nr 226 (LRK nr. 50) f 278v. Met dank aan Hans Smit voor deze informatie. Over de beëindiging van de overeenkomst rond het jaar 1700: bnr 1 inv nr 2175 (1671-1700); Van Bommel, *Beschrijving Amersfoort*, 880 (noot 2); Van Rootselaar, ‘Sprokkelingen’ nrs. 73-74, 90-94; Halbertsma, *Zeven eeuwen*, 49.

De tolovereenkomst van 1388 waarin de afkoopregeling was vastgelegd, is door achtereenvolgende Hollandse landsheren bekrachtigd en zou tot rond het jaar 1700 blijven bestaan. De jaarlijkse betalingen werden ook daadwerkelijk gedaan, zij het soms met enige vertraging. Zo riep de zittende Amersfoortse magistraat in het jaar 1470 de voorgaande accijnsmeesters over de jaren 1462 tot en met 1467 op om de stedelijke schuld aan de grafelijkheid van Holland te voldoen. Zouden ze nog langer dralen, dan zouden de kosten van de grafelijke bode die de aanmaning kwam brengen in rekening worden gebracht.¹⁵ In het jaar 1530 werd de nieuwe stedelijke brandewijnaccijns verpacht voor een bedrag van exact 210 gulden om hiermee de gelijke afkoopsom van de tol aan de grafelijkheid van Holland te betalen.¹⁶

De tolvrijstelling van 1326 en de afkoopregeling van 1388 hebben ervoor gezorgd dat het Amersfoortse bier niet met meer lasten werd bezwaard dan de Hollandse bieren en dat het op gelijke voet kon concurreren. Zij effenden de weg voor de bloeiende bierexport naar Holland. De invoer was een nadeel voor de brouwers in de Hollandse steden, maar kwam tegemoet aan de vraag van de Hollandse consumenten naar goed bier voor een betaalbare prijs. Een sociale kwestie waar zowel landsheer als stedelijke overheden zich verantwoordelijk voor voelden.

Hoppenbier voor het hof van Blois

In de eerste helft van de veertiende eeuw werden aan het grafelijke hof van Holland voornamelijk Hollandse bieren uit Dordrecht, Delft en Haarlem gedronken met daarnaast als specialiteit Hamburgs bier en enig Gelders bier uit Doesburg en Zutphen (zie tabel 2 in hoofdstuk 1). Voor de bruiloft van de dochter van graaf Albrecht van Beieren in januari van het jaar 1369 werden alleen zevenentwintig vaten Hamburgs bier ingekocht.¹⁷ Bier uit Amersfoort genoot bij de graaf en zijn huishouding kennelijk geen voorkeur. Anders was het gesteld met het inkoopbeleid van het hof van de heer van Blois te Schoonhoven aan de Lek. Heer Jan van Blois (*ca. 1340 - † 1381) was een kleinzoon van Jan van Beaumont, een jongere broer van graaf Willem III van Holland, en was daarmee familie van het Hollandse grafelijke huis. Van grootvader Jan erfde hij onder andere een uitgebreid goederenbezit in Holland en Zeeland en hij gold na de graaf als de grootste edelman van de Hollandse ridderschap.¹⁸ Op zijn kasteel te Schoonhoven hield hij er een luisterrijk hof op na alsof hij een vorst was. Hij had een eigen kanselier en had rentmeesters aangesteld voor het beheer van zijn goederen die van Zeeland tot Texel lagen verspreid. Boven hen stond de rentmeester-generaal, een functie die werd uitgeoefend door zijn kapelaan, die ook de huishouding van het Schoonhovense hof beheerde.¹⁹ In enkele bewaard gebleven rekeningen staan de aankopen voor de 'bottelrie', de drankvoorraad van wijn en bier, verantwoord. Ging het rond 1360 nog om een consumptie van ongeveer honderd vaten bier, enkele jaren later was de geregistreerde hoeveelheid toegenomen tot meer dan tweehonderdtwintig vaten. Het is niet duidelijk of in de tussentijd de hofhouding aanmerkelijk was uitgebreid, of dat er mogelijk sprake was van meer dan één administratie, waardoor een deel van de voorraad in de eerdere jaren niet in de rekeningen van de rentmeester-generaal voorkwam.

¹⁵ Bnr 1 inv nr 2: f 253 (1470).

¹⁶ Bnr 1 inv nr 5: 305 (1530); Fruin, *Rechtsbronnen kleine steden* I, 263).

¹⁷ Johanna Maria van Winter, 'A wedding party at the court of Holland in 1369' in: idem, *Spices and comfits*, 303-317, aldaar 315.

¹⁸ Over Jan van Blois: Antheun Janse, *Ridderschap in Holland. Portret van een adellijke elite in de late middeleeuwen* (2^e druk; Hilversum 2009) 93-96.

¹⁹ De rekeningen van 1358-1360 zijn uitgegeven door Schmidt Ernsthuisen, *Rekening rentmeester-generaal*.

Tabel 4: **Bieraankopen voor het hof van heer Jan van Blois te Schoonhoven**²⁰

	1358-1359		1360		1366		1372	
Herkomst en biersoort	Aantal vaten	%	Aantal vaten	%	Aantal vaten	%	Aantal vaten	%
[Schoonhovens] gruitbier	25	26,9	37	33,9				
Schoonhovens hoppenbier					166	74,4	189	85,5
Amersfoorts hoppenbier	49	52,7	20	18,3	28	12,6	32	14,5
Hamburgs hoppenbier	7	7,5	7	6,4	1	0,4		
Arnhems/Doesburgs/ Zutphens bier	1	1,1	8	7,3				
Haarlems hoppenbier	1	1,1	23	21,1				
Tholens/ Goes' hoppenbier			4	3,7				
Hoppenbier uit 's-Hertogenbosch					28	12,6		
? bier	10	10,8	10	9,2				
Totaal	93		109		223		221	

Uit het aankoopbeleid blijkt dat rond 1360 een kwart tot eenderde van het bierverbruik nog bestond uit het traditionele gruitbier dat van plaatselijke brouwers en een enkele keer uit Noordwijk werd betrokken.²¹ Het toont prachtig aan dat de overgang van gruitbier op de consumptie van Nederlands hophier, die toch al vanaf de jaren twintig gaande was, niet een proces was van enkele jaren, maar van enkele generaties. Niet alle consumenten wijzigden hun drinkgedrag op hetzelfde moment. In het vorige hoofdstuk bleek al dat de rijke abdij van Egmond in de jaren tachtig nog gruitbier insloeg, ook al waren ze lange tijd bekend met het kwalitatieve hoppenbier uit het naburige Haarlem.²² Evenzo lag vlakbij Schoonhoven de bierstad Gouda waar de brouwers vermoedelijk als één van de eersten op hop waren overgegaan. Aan het Schoonhovense hof werden beide biersoorten naast elkaar gebruikt. Al het hoppenbier, dat ongeveer eenderde duurder was dan het lokale gruitbier, kwam eerst nog van buiten het stadje aan de Lek. In de regio werd er van tussenpersonen bier uit Haarlem of uit de Gelderse steden Arnhem, Doesburg en Zutphen afgenomen en meestal zaten er ook wat vaten exclusief Hamburger bier bij, waarvoor de dubbele prijs van lokaal bier moest worden betaald. Samen was dit goed voor eentiende tot eenderde deel van de aankopen.²³ Maar het overheersende 'biermerk' was het hoppenbier uit Amersfoort, dat in het boekjaar 1358-1359

²⁰ De gegevens zijn uitgebreider weergegeven in bijlage 5.

²¹ De bieraankopen van deze jaren zijn uitgebreider weergegeven in bijlage 5. Alleen bij het gruitbier staat niet vermeld waar het vandaan kwam, wat aannemelijk maakt dat het in Schoonhoven zelf werd gebrouwen. De plaatselijke brouwer Jan de Kok gebruikte in 1360 in ieder geval gruit (NA, GB inv nr 36: f 39). Nadat men daar op de productie van hophier was overgestapt werd er vaak wel bij vermeld dat het een Schoonhovens product was om het zo te onderscheiden van import hophier. Eén maal staat bij een aankoop van gruitbier in 1365 aangegeven dat het uit Noordwijk kwam (NA, GB inv nr 41: f 20), maar toen werd er te Schoonhoven reeds hoppenbier gebrouwen.

²² Zie hoofdstuk 1 tabel 2.

²³ Overigens is het niet zeker of de vaten bier uit Arnhem, Zutphen en Doesburg met hophier waren gevuld. Het kan nog gruitbier zijn geweest. Volgens Bosch gingen de brouwers in de Rijnstad vanaf ongeveer 1330 gaandeweg over op bierbereiding met hop. Zeker zal er in 1354 hophier zijn gebrouwen naast het traditionele gruitbier, 'Assisen van der biere', 94; Doorman, *Middeleeuwse bierbrouwerij*, 79-80. Maar de uitvoer naar Holland van gruitbier uit Zutphen en Doesburg was al gangbaar vanaf het eerste kwart van de veertiende eeuw, Stefke, *Städtisches Exportgewerbe, XXIII-XXXVII*, 55-8; Irsigler, 'Diffusion des Hopfenbierkonsums', 386; Van Uytven, *Geschiedenis van de dorst*, 75.

zelfs meer dan de helft van de totale ingekochte biervoorraad van het Schoonhovense hof besloeg. Dit aandeel nam vervolgens weliswaar af, maar bleef tot in de jaren zeventig schommelen rond 15 procent. Begin jaren zestig gaven de Schoonhovense brouwers de traditie van bierbereiding met gruit op en maakten zij in vijf jaar tijd de overstap naar het hophier.²⁴ Het plaatselijke hof van Blois maakte hier dankbaar gebruik van. We zien dat het aandeel van het lokale bier bij de aankopen sterk toenam van een kwart eind jaren vijftig tot ruim 85 procent begin jaren zeventig. Het lokale hoppenbier had het importbier grotendeels verdrongen. Alleen het Amersfoortse bier bleef in trek en ook enig exclusief Hamburger bier kon niet worden versmaad. Een plaatselijk invoerverbod van vreemde hophieren in het jaar 1371 had deze gewilde indringers niet van de markt kunnen weren.²⁵ Het bewijst dat het Amersfoortse bier met een aannemelijk gunstige prijs/ kwaliteitsverhouding de Hollandse en Gelderse importbieren kon overtreffen. Het Amersfoortse hoppenbier was op het eerste oog per vat zelfs meer dan twintig procent goedkoper dan het Haarlemse product. Maar dit prijsverschil kan schijn zijn. Het Spaarnebier werd in grote Hamburger vaten geleverd die een kwart ruimer waren dan de zogenaamde travelvaten waarin het Eembier vermoedelijk was afgevuld.²⁶

Het is buitengewoon opmerkelijk dat er voor het Bloise hof geen hoppenbier werd betrokken uit het nabij gelegen Gouda. Samen met Haarlem en Delft kende deze stad immers al in de veertiende eeuw een omvangrijke bierexport. Bovendien genoot Jan van Blois als heer van Schoonhoven en Gouda inkomsten uit de Goudse bierproductie en hopteelt en was hij uit dien hoofde sterk betrokken bij de bedrijfstak van de bierbrouwerij ter plaatse. Het kwam nota bene voor dat er voor zijn huishouding op de markt te Gouda hoppenbier uit Haarlem werd ingekocht!²⁷ Het Amersfoortse hoppenbier werd meestal met enkele vaten per keer aangeschaft in de stad Utrecht of werd betrokken van tussenpersonen. Soms werden grotere partijen van in de twintig of dertig vaten ingeslagen, wat een groot prijsvoordeel gaf. Ook die kwamen van Utrecht, maar ze werden soms direct van Amersfoorters afgenomen. Zo werd er begin maart 1366 in het Stichtse dorpje Elst een partij van zevenentwintig vaten bier afgehaald die bij 'knapen van Amersfoort' waren besteld en te Elst of Amerongen zouden worden geleverd. De zending werd vervolgens over de Rijn en de Lek naar het hof in Schoonhoven gevaren. De Amersfoortse brouwers hadden dus sporadisch direct handelscontact met de rentmeester-generaal die het Bloise inkoopbeleid vorm gaf. Er bestond geen vast leveringscontract, zodat de inkoper naar believen voor andere bierleveranciers kon kiezen, die vaak tussenhandelaren waren die resideerden in Utrecht. Vaste leveringscontracten waren er echter evenmin met brouwers of handelaren uit de Hollandse biersteden, behalve misschien uit Schoonhoven zelf. De Amersfoortse brouwers waren hierin ten opzichte van hun Hollandse concurrenten niet achtergesteld.

Afzet op de Stichtse markt

Aan Stichtse zijde waren de Amersfoortse brouwers eveneens hofleverancier en wel van de huishouding van de bisschop van Utrecht, die zowel kerkelijk leider van het bisdom Utrecht

²⁴ In het jaar 1363 is er voor het eerste sprake van belastinginkomsten uit de hopteelt te Schoonhoven. Vervolgens schrompelden in vijf jaar tijd de inkomsten van het gruitgeld ineen, De Boer, *Graaf en grafiek*, 288-290.

²⁵ De Boer, *Graaf en grafiek*, 288-290.

²⁶ De ongewogen gemiddelde prijs voor Amersfoortse bier in het jaar 1360 bedroeg 23,8 schelling en voor Haarlems bier 28,9 schelling, zie bijlage 5. Het prijsverschil was 21,4 procent. Volgens de tolovereenkomst met de graaf van Holland van 1388 werd Amersfoortse bier vervoerd in de smalle travelvaten, zie bijlage 4. Haarlemmer hoppenbier kwam naar het Schoonhovense hof in grote Hamburger vaten, NA, GB inv nr 36, ff 16, 17, 36. Voor verschillen in inhoudsmaten, zie bijlage 3.

²⁷ NA, GB inv nr 36, ff 17-17v. Over de bemoeienis van Jan van Blois met de Goudse biernijverheid: De Boer, *Graaf en grafiek*, 279-284; Pinkse, 'Goudse kuitbier', 105.

was als wereldlijk vorst over de gebieden Utrecht, Overijssel, Drenthe en de stad Groningen. Van de bisschoppelijke administratie is bijna alles verloren gegaan, maar van het bewind van bisschop Arnold van Horne (1371-1378) zijn toch twee rekeningen overgebleven van de jaren 1377/78 en 1378/79 met daarin gedetailleerde gegevens over de aanschaf van etenswaren en drank voor het bisschoppelijke hof te Utrecht en de landsheerlijke kastelen Ter Horst (bij Rhenen), Stoutenburg (bij Amersfoort) en Ter Eem (Eembrugge). In beide rekeningen staan bijna vijfhonderd vaten bier genoteerd, ruim het dubbele van de bieraankopen van het Bloise hof (zie tabel 5). De bierconsumptie moet zelfs nog groter zijn geweest dan de rekeningen prijsgeven, want de kost in de weken dat de landsheer zich buiten zijn Stichtse verblijven ophield tijdens zijn reizen naar Luik of Overijssel is er niet bij inbegrepen.

Tabel 5: **Bieraankopen voor het hof van bisschop Arnold van Horne**

1378 (44 weken tussen 1-10-1377 en 1-10-1378)²⁸				
Herkomst	Bestemming	Aantal vaten	%	Bijzonderheden
Amersfoort	Utrecht	242		
	Utrecht	11		Te Utrecht gekocht.
	Rhenen	67		
	Stoutenburg	56		Van 1-10-1378 tot 31-12-1378 nog 60 vaten; zie volgend jaar.
	Breukelen	27		Geboekt in andere rekening.
	Leusden	8		
	Ter Eem	7		
	Amersfoort	3		
	Soest	2		
	Montfoort	1		Te Utrecht gekocht.
	subtotaal	424	89,8	
Stoutenburg		39		
Hamburg		5		Geboekt in andere rekening.
Utrecht		2		
Rhenen		1		
Ter Eem		1		
	subtotaal	48	10,2	
totaal		472	100,0	
1379 (34 weken tussen 1-10-1378 en 2-9-1379)²⁹				
Herkomst	Bestemming	Aantal vaten	%	Bijzonderheden
Amersfoort	Utrecht	206		
	Utrecht	5		Te Utrecht gekocht.
	Stoutenburg	105		17-4-1379 tot 13-10-1379
	Stoutenburg	60		1-10-1378 tot 31-12-1378; uit rekening vorige jaar.
	Rhenen	56		
	Luik	6		
	Amersfoort	2		
	Ter Eem	1		
	subtotaal	441	91,8	
Utrecht		37		
Hamburg		2		

²⁸ Vermeulen, 'Bisschoppelijke rekening', 270-282, 346-359, 368-372, 442-444, 460. De periode 16-1-1378 tot 9-3-1378 ontbreekt in de rekening van de bottelarij. Bij slechts twee bieraankopen te Utrecht staat dat het Utrechts hopenbier betrof (idem, 271, 279). Bij drie aankopen te Utrecht staat dat het om Amersfoorts bier ging (idem, 271, 272, 280). Bij zeven overige aankopen te Utrecht kan uit de prijs (ca. 34 plak) worden afgeleid dat het Amersfoorts bier was (idem, 272, 273, 277, 279, 281, 372).

²⁹ Heeringa, *Rekeningen bisdom*, 39-52, 147-155, 172, 216-217. De bisschop was drie maal afwezig vanwege reizen naar Luik: 6-12-1378 tot 29-1-1379; 7-4-1379 tot 25-4-1379; 10-6-1379 tot 4-7-1379.

	subtotaal	39	8.1	
totaal		480	100.0	

De aankopen voor de ‘bottelrije’ van de bisschoppelijke huishouding verschillen sterk van die van het Bloise hof te Schoonhoven, waar in toenemende mate lokaal bier werd gedronken. De bisschoppelijke rentmeester Godevaart de Rijk liet namelijk maar heel mondjesmaat hoppenbier bij een lokale Utrechtse brouwer halen. Aan het bisschoppelijke hof werd hoofdzakelijk importbier geconsumeerd, want negen van de tien vaten bevatten hoppenbier uit Amersfoort. Zo nu en dan werd een vat Amersfoorts bier in Utrecht zelf aangeschaft in het geval er dringend extra bier nodig was. Maar normaliter werden er wekelijks gemiddeld vier tot vijf vaten rechtstreeks bij de brouwers in de Eemstad besteld en per wagen over de Heuvelrug naar het hof gevoerd (zie bijlage 6). Ook de bevoorrading van de drie genoemde landsheerlijke kastelen gebeurde met wagens die in Amersfoort met bier waren beladen. De aanvoer voor deze kastelen en andere buitenverblijven en reizen was met een omvang van gemiddeld vier vaten per week bijna even groot als de aanvoer voor het Utrechtse hof zelf. Voor het transport zond de rentmeester meestal voerlieden met wagens vanuit Utrecht naar de Eemstad, maar soms werden voerlieden uit het dorp Leusden hiervoor geregeld, die dit gratis als horige dienst aan de bisschop waren verplicht. Door het gelijkmatige inkoopbeleid van rentmeester Godevaart bleven de inkooprijzen constant. Een vat Amersfoorts bier kostte doorgaans 24 plakken (stuivers) bij aankoop in de brouwerij. Werde het Amersfoortse bier bij een Utrechtse tussenleverancier gehaald, dan kostte een vat 34 plakken, wat 30 procent duurder was dan bij rechtstreekse aankoop. Een vat Utrechts hoppenbier was met een prijs van 18 plakken bijna half zo duur als het ingevoerde Eembier in de Domstad kostte. Het moet de goede kwaliteit van het Amersfoortse hoppenbier zijn geweest waarom de rentmeester bereid was hiervoor zo’n hoge prijs te betalen. Andere biermerken dan het overheersende Amersfoortse en enig aanvullend Utrechts hoppenbier kwamen in de bierkelder van het hof nauwelijks voor. Slechts een handvol vaten Hamburger bier werden genuttigd en voor de voorraad van de kastelen werd in noodgevallen een vat bier in Rhenen of Ter Eem aangeschaft.³⁰ Op kasteel Stoutenburg heeft de bisschop in het voorjaar van 1378 twaalf brouwsels bier laten maken, waarvoor de hop in Amersfoort werd gekocht en het graan uit de regio werd betrokken. Hij moest speciaal een grote brouwketel laten aanvoeren. De ketel verscheen met een schip komend vanaf de Zuiderzee in Eembrugge waar hij werd overgeladen op een houtschuit die zo ver mogelijk de Eem op voer. Het lukte kennelijk niet om met de schuit vervolgens door de Barneveldse beek tot bij het kasteel te komen, want de ketel moest nog worden over gehesen op een wagen om het laatste stuk van het traject af te leggen. Een kleine veertig vaten bier die te Stoutenburg waren gebrouwen werden in de loop van de zomer naar de bierkelder in Utrecht verzonden.³¹

De huishouding van de bisschop was een grootverbruiker van het Amersfoortse hoppenbier en de bisschoppelijke rentmeester als afnemer trad steeds in direct contact met de brouwers als producenten. Gezien de vaste prijzen die werden betaald – wat niet het geval was bij de aankopen door het Bloise hof – zullen er leveringsafspraken zijn gemaakt. Toch bestond er geen raamcontract over de af te nemen hoeveelheden, want de wekelijkse bestellingen werden steeds apart gedaan. De namen van de brouwers die het bier leverden

³⁰ De vroegere bisschop Jan van Diest (1322-1340) lijkt meer importbier te hebben verbruikt. Voor een militaire campagne in 1335 liet hij honderdvijftig vaten Hamburger bier bestellen. Het is verleidelijk hierin een proces te zien waarbij de bisschoppen in de loop van de veertiende eeuw meer Stichts bier zijn gaan consumeren ten koste van importbier, analoog aan de ontwikkeling aan het hof van Blois te Schoonhoven. De campagne van bisschop Van Diest – die uiteindelijk werd afgeblazen – was echter gericht tegen Amersfoort, waarmee hij tussen juli 1334 en augustus 1335 op voet van oorlog verkeerde. Van consumptie van Amersfoorts bier kon bij deze campagne natuurlijk geen sprake zijn, Muller, *Registers en rekeningen*, 502-507.

³¹ Vermeulen, ‘Bisschoppelijke rekening’, 444, 451, 461-462.

werden telkens in de rekening vermeld en hieruit kunnen we opmaken dat er geen vaste leveranciers waren. Over een periode van twee jaar waren er niet minder dan vijftig Amersfoortse brouwers die aan de bisschoppelijke huishouding bier verkochten. Meestal werden er per brouwer kleine hoeveelheden geleverd van één tot zes vaten per keer en af en toe waren dit er meer tot maximaal twaalf vaten toe. In het volgende hoofdstuk zullen we zien dat een hoeveelheid van twaalf vaten het wekelijkse productieplafond was dat volgens het stedelijke reglement van die tijd was toegestaan. De meeste leveranciers waren ogenschijnlijk kleine brouwerijen en de wagens die met het bier richting Utrecht reden hadden doorgaans een combinatielading van twee of meer brouwers tegelijk aan boord.³²

In de stad Utrecht was in de tweede helft van de veertiende eeuw volop hoppenbier uit Amersfoort op de markt. We zagen dat vanuit het adellijke hof van Blois te Schoonhoven in de jaren vijftig, zestig en zeventig geregeld personen naar de Domstad werden gestuurd om vaten van dit bier in te slaan en ook de bisschoppelijke rentmeester liet in de jaren zeventig zo nu en dan een vat kopen ter aanvulling van de biervoorraad. De Utrechtse burgers hadden goed de smaak van het Eembier te pakken, want vanaf de jaren zeventig vond het stadsbestuur het nodig verordeningen over het schenken van dit bier vast te leggen. Zo schreef het stadsbestuur in 1390 aan de tappers voor om een vaste verkoopprijs te hanteren van 9 penningen voor een halftaak (ca. 1,7 liter) Amersfoorts hoppenbier tegen 5 penningen voor dezelfde hoeveelheid Utrechts hoppenbier.³³ Het prijsverschil was nog net zo groot als in de jaren zeventig toen rentmeester Godevaart voor het Eembier ook bijna het dubbele moest betalen. Reden waarom het in die jaren aan tappers van Amersfoorts bier werd verboden om daarnaast eigen Utrechts bier aan te bieden. Ze zouden de consumenten ermee kunnen bedriegen en nog belangrijker – althans voor de stadsbestuurders – ze zouden dan gedeeltelijk de belasting ontduiken. Want eigen bier was met een lagere accijns belast dan importbier, zoals verderop zal worden aangetoond. Ook in het zuiden van het Sticht was Amersfoorts bier verkrijgbaar. Burgers uit de Eemstad waren in de jaren zestig actief met bierverkoop in Elst en Amerongen aan de Rijn, waar ze een grote order binnensleepten voor het hof van Blois, zoals we hierboven zagen. Volgens een brief van de bisschop van Utrecht uit het jaar 1394 vervoerden de Amersfoorters hun bier tot aan de Lek toe, waar zij vervolgens importgoederen mee retour namen.³⁴ Waarschijnlijk werd met deze handelsplaats aan de Lek het stadje Wijk bij Duurstede bedoeld, dat tot het midden van de vijftiende eeuw nog niet bij het Stichtse grondgebied hoorde.

Uitvoer naar het oosten

Uitvoer van Amersfoorts hoppenbier vond eveneens plaats naar Gelders grondgebied dat niet meer dan een paar kilometer van de Eemstad was verwijderd. Omdat de daar verschuldigde tol de marktprijs van het bier hinderlijk zou opvoeren, trachtten de Amersfoorters – net als bij de export naar Holland – met de Gelderse landsheer tot een gunstige regeling te komen. Tijdens het bewind van hertog Eduard (1361-1371), die op goede voet stond met het Sticht, golden voor hen bijzondere toltarieven. Voor een wagen geladen met vaten bier die de Veluwe werd ingevoerd hoefde zelfs helemaal geen tol te worden betaald.³⁵ Dit privilege was onder hertog Willem I (1371-1402) waarschijnlijk nog steeds geldig, want in het vredesverdrag dat hij in 1382 met Amersfoort sloot – dat in de Gelderse erfopvolgingsoorlog (1371-79) in navolging van de Utrechtse bisschop vermoedelijk de tegenpartij had gesteund –

³² Het valt evenwel niet uit te sluiten dat de brouwers niet hun gehele productie voor levering aan de bisschoppelijke huishouding aanwendden. Het is mogelijk dat een brouwer twaalf vaten bier produceerde, hiervan enkele vaten aan de rentmeester verkocht en de rest aan andere afnemers sleet.

³³ Muller, *Rechtsbronnen Utrecht I*, 188 (1376); Overvoorde en Joosting, *Gilden van Utrecht II*, 105.

³⁴ Bnr 1 inv nr 3587; Van Rootselaar, *Amersfoort I*, 444.

³⁵ Matthaeus, *Rerum Amorfortiarum*, 342-343; Van Rootselaar, *Amersfoort II*, 153.

werd vastgelegd dat de Amersfoorters in Gelre handel mochten drijven tegen de tolvoorwaarden die golden ten tijde van zijn oom en voorganger Eduard. Hij voegde daar nog aan toe dat al zijn onderdanen vrij waren om Amersfoorts hoppenbier te tappen, maar dat het [de Gelderse steden] niet was toegestaan om meer dan een maximum bedrag aan accijns op een vat bier te heffen.³⁶ Zo bleef het bier voor de inwoners van Gelre betaalbaar. Met deze regeling had hertog Willem niet alleen een bondgenoot aan Stichtse zijde verworven, maar won hij ook de steun van de bewoners van de Veluwe voor wie de handel met de Eemstad van groot economisch belang was.³⁷ Het Amersfoortse bier zal in dit Gelderse gebied een onmisbare bijdrage hebben geleverd aan de drankvoorziening.

Dit gold waarschijnlijk evenzeer voor de bewoners van Overijssel. Burgers van Deventer waren in de tweede helft van de veertiende eeuw bekend met het bier uit Amersfoort. In de jaren zestig werd er tussen de regeerders uit beide steden overleg gepleegd inzake het hoppenbier. De magistraat van de Lebuïnusstad gaf hoog op van het Amersfoortse product, want het werd gedronken bij vergaderingen op het stadhuis. Daarnaast voerden Amersfoortse burgers samen met andere kooplieden uit het Sticht en uit Holland Hamburger bier in dat door hen in Deventer tijdens jaarmarkten werd getapt.³⁸ De handel op de IJsselstad was voor de Amersfoorters vergemakkelijkt doordat het hun vanaf 1338 bij de Katentol op de IJssel was toegestaan een lagere heffing te betalen. Ze leverden bier, ossen en waarschijnlijk textiel en kochten er rogge, wol, vlas en steen in.³⁹ Of ook de inwoners van Kampen tot de klantenkring behoorden is onbekend. Het stadsbestuur stelde hier van 1390 tot 1393 een invoerverbod voor vreemde bieren in om zo de eigen brouwnijverheid te beschermen. Een uitzondering werd evenwel gemaakt voor de bieren uit de Sont en van overzee ('buten dunen').⁴⁰

We kunnen concluderen dat de Amersfoortse brouwers in de veertiende eeuw belangrijke privileges hadden verworven waarmee ze niet alleen op het eigen Stichtse grondgebied, maar ook in Holland en Gelre vrijheid van tol genoten. Dit betekende dat ze een groot concurrentievoordeel hadden ten opzichte van andere importbieren in de buurlanden en dat ze zelfs op gelijke voet konden wedijveren met de autochtone brouwers. De tolprivileges vormden stevige pijlers onder het succes van de Amersfoortse bierexport. De uitvoer moet al aan het begin van de veertiende eeuw of reeds daarvoor met de verkoop van gruitbier een aanvang hebben genomen, maar het was de kwaliteit van het Amersfoortse hoppenbier die in de tweede helft van de veertiende eeuw in de smaak viel bij de consumenten op de exportmarkten. Gezien de hogere prijs in vergelijking met de lokale bieren waren het vooral de welgestelden in de stad en op het platteland die het Amersfoortse product kochten. Zelfs tot aan de hoven van de hoogste adel vond het hoppenbier aftrek. Toch had het Amersfoortse bier mede door de tolprivileges een scherpe prijs/kwaliteitsverhouding ten opzichte van de concurrerende hopbieren uit Hamburg, Haarlem en Delft. Het afzetgebied dat in de loop van

³⁶ Bnr 1 inv nr 3547; Matthaeus, *Rerum Amorfortiarum*, 220-222; Van Rootselaar, *Amersfoort I*, 420.

³⁷ In de jaren zeventig en begin jaren tachtig verleende hertog Willem I diverse privileges op handelsgebied en verwierf daarmee steun voor zijn heerschappij, W.J. Alberts, *De Staten van Gelre en Zutphen tot 1459* (Groningen/ Jakarta 1950) 87-89.

³⁸ Van Doorninck, De Hullu en Acquoy, *Cameraarsrekeningen Deventer III* 1^e helft, 221 (1363), 379 (1364); V, 327 (1380); VII, 41 (1389), 315 (1393); Benders, *Bestuursstructuur*, 267.

³⁹ Van Doorninck, De Hullu en Acquoy, *Cameraarsrekeningen Deventer III* 1^e helft, 328 (1364, tol), 441 (1365, ossen), 506-507 (1365, rogge, ossen), 517-519 (1365, rogge, ossen), 543 (1366, rogge), 572 (1366, ossen), 604 (1366, rogge); III 2^e helft, 149 (1368, ossen), 186 (1369, ossen); VI, 82-83 (1383, ossen), 215 (1385, tol), 259 (1385, tol); VII, 315 (1393, tol). Benders, *Bestuursstructuur*, 261, 265, 267, 276-277; Berkenvelder, *Zwolse regesten I*, nrs. 293, 294 (1388); IV, nr. 2234 (1455). Over handel van Amersfoort op Deventer: Alberts, 'Bedrijfsleven', 114-116.

⁴⁰ Haze, *Nijverheid, gilden en kleinhandel*, 34, 113.

de veertiende eeuw werd opgebouwd omvatte het Sticht, de Veluwe, delen van Holland en van Overijssel (zie kaart 1). De steden Utrecht en Amsterdam waren beslist de belangrijkste verkooppunten. De Amersfoorters vervoerden het bier voor een belangrijk deel zelf naar Holland, Overijssel, de Veluwe en de Rijn en Lek. Ten westen van de stad Utrecht lijken het vooral handelaren uit de Domstad te zijn geweest die het bier aanboden en voor het huishouden van de bisschop werd het wagentransport vanuit Utrecht georganiseerd, zij het dat daar soms ook wagenlieden uit het Eemland voor werden ingezet. Uitvoer naar andere gewesten kan voor de veertiende eeuw niet met bronteksten worden gestaafd. Misschien is het Friese Workum een invoerhaven van het Amersfoortse bier geweest. Met deze plaats werd in 1385 een vrijgeleide overeengekomen voor het bezoeken van elkaars markten. In de zestiende eeuw bleek het havenstadje een invoerplaats voor Haarlemmer bier te zijn. Wellicht had dit vroeger voor het Amersfoortse bier gegolden, maar hiervan zijn geen bewijzen.⁴¹ Evenmin zijn er aanwijzingen voor handel die verder ging dan de IJssel in het oosten en de Rijn en Lek in het zuiden. In Gelderse tolrekeningen van het handelsverkeer over deze rivieren komt het Amersfoortse bier niet voor en ook niet in Brabantse en Vlaamse bronnen.⁴² Aan het voorbeeld van het Hollandse stadje Schoonhoven hebben we kunnen zien dat de sterke marktpositie van het Amersfoortse bier mede te danken was aan de innovatie van het hobbier dat het lokale gruitbier in consumentenvoorkeur uiteindelijk overtrof. Toen de lokale brouwers in het stadje aan de Lek eveneens overstapten op de productie van hobbier en het plaatselijke stadsbestuur met protectionistisch beleid de import ontmoedigde, had dit een sterk negatief effect op de afzetmogelijkheden van het Amersfoortse bier. Het was een voorafschaduw van ontwikkelingen die in zich in de vijftiende eeuw sterker zouden laten voelen.

⁴¹ Bnr 1 inv nr 3550 (1385). Haarlems bier in Workum: Van Loenen, *Haarlemse brouwindustrie*, 39, 69. Het Workums archief heeft geen andere stukken over de handel met Amersfoort dan een afschrift van genoemde oorkonde over het wederzijdse vrijgeleide uit 1385, verkregen van Archief Eemland, W.H. Keikes en H.T. Obreen, *Workum, inventaris der archieven* (Bolsward 1966) 230-231.

⁴² Alberts, *Rijnverkeer bij Lobith*; Westermann, *Rekeningen riviertollen*; Weststrate, *In het kielzog*, 55-126. Erik Aerts en Raymond van Uytven hebben ons vriendelijk meegedeeld dat zij op hun speurtochten naar het bierversbruik in Brabant en Vlaanderen geen sporen van Amersfoorts bier zijn tegengekomen.

Kaart 1: Exportgebied van Amersfoorts bier (14^e-16^e eeuw)

De volwassenheid in de vijftiende eeuw

De strijd om de Stichtse biermarkt

In de veertiende eeuw had het Amersfoortse hoppenbier zich een stevige plaats verworven op de biermarkt van het Sticht. Het bier vond gretig aftrek bij de burgers van Utrecht, aan het hof van de bisschop, in het Eemland (de kastelen Ter Eem en Stoutenburg) en zuidwaarts tot aan de Rijn en Lek toe. In de vijftiende en zestiende eeuw zou het Sticht een fundamenteel onderdeel van het afzetgebied blijven uitmaken.

In de stad Utrecht moet het Amersfoortse bier in de eerste helft van de vijftiende eeuw een leidende marktpositie hebben gehad. De accijns die daar op alle importbieren werd geheven werd zelfs de ‘Amersfoortse Hoppenaccijns’ genoemd. Hoe groot het marktaandeel van het bier was, valt zonder cijfers over het verbruik onmogelijk te bepalen, maar dit moet aanzienlijk zijn geweest. Toen eind oktober van het jaar 1427 Amersfoort werd bestormd door een Hollands-Bourgondisch leger onder leiding van de machtige hertog Filips van Bourgondë nam de aanvoer van Amersfoorts bier naar Utrecht tijdelijk af. De Utrechtse collecteurs die namens het stadsbestuur de accijns op importbier inden, zagen hierdoor hun inkomsten ernstig gevaar lopen. Zij waren eerder met het stadsbestuur overeengekomen de accijns te innen tegen een pachtsom van 1.835 pond per maand. Wat zij meer dan dit bedrag zouden

binnenhalen – en daar ging het deze collecteurs om – mochten ze als inkomsten behouden. Het overschot was hun winst. Maar in het laatste kwartaal van dit jaar bleek de werkelijke opbrengst vanwege de tijdelijke afname van het handelsverkeer met Amersfoort ongeveer 20 procent lager dan de pachtsom die zij aan het stadsbestuur hadden toegezegd. Het verschil met de werkelijke accijnsopbrengst onder normale, vreedzame omstandigheden moet daarom nog aanzienlijk groter dan 20 procent zijn geweest, omdat zij ook nog winst zouden maken. Nog harder troffen de oorlogsomstandigheden de Utrechtse pachters van het tonnengeld. Bij invoer van ‘vreemd’ bier in de Domstad moesten burgers aan de collectant een heffing per bierton betalen. De collecteurs hadden het stadsbestuur een pachtsom geboden van 335 pond per maand. Vanwege de aanval op Amersfoort lag de werkelijke opbrengst echter ruim 36 procent lager dan deze pachtsom, terwijl de opbrengst normaliter natuurlijk hoger lag tot profijt van de collecteurs.⁴³ De stremming van de handel met Amersfoort kan niet langer dan enkele dagen hebben geduurd, de strijd werd immers glorieus gewonnen – welk wapenfeit een plaats verdient in de Nederlandse geschiedschrijving. Er zal spoedig weer bieruitvoer naar de Domstad mogelijk zijn geweest. Dat de belastingopbrengsten op de bierimport te Utrecht over het gehele laatste kwartaal door dit korte ongemak toch tientallen procenten lager waren dan normaal, geeft een grove indruk van het zwaarwegende belang van het Amersfoortse bier op de Utrechtse biermarkt.

In het jaar 1433 werd door het Utrechtse stadsbestuur een nieuw reglement afgekondigd voor de eigen brouwnijverheid. Naast goedkopere bieren mochten de brouwers zwaar bier maken waaronder het blonde dubbele kuitbier, dat als een kwalitatief bier voor de export was bestemd. Het was in de jaren veertig ook op de eigen markt verkrijgbaar en was dan iets goedkoper dan het Amersfoortse hoppenbier.⁴⁴ Het Eembier dat eerder bijna twee keer zo duur was als het Utrechtse, kreeg nu directe concurrentie in de hogere prijsklasse. Het eigen Utrechtse en het ingevoerde Amersfoortse bier beheersten in de eerste helft van de vijftiende eeuw samen de markt van de Domstad. Het mag dan ook niet bevreemden dat toen er in 1441 bij de Weerdpoort, aan de noordkant van Utrecht, een schouw met biervaten werd gevonden waarover geen accijns was betaald, het om vaten Amersfoorts hoppenbier ging.⁴⁵ Uit angst voor de hoge boete op belastingontduiking had de eigenaar het hazenpad gekozen. Ook op de markt van Wijk bij Duurstede moet het Eembier in deze periode het voornaamste importbier zijn geweest. De Wijkse tappers schonken hoofdzakelijk eigen bier of bier uit Amersfoort.⁴⁶

Het grote belang van de Amersfoortse bierproductie voor de Stichtse markt bleek eens te meer tijdens de grote graanschaarste die in de jaren 1438 en 1439 in de Nederlanden en daarbuiten heerste. Er werden door de Staten van Utrecht beperkingen ingesteld op de uitvoer van graan uit het Sticht, maar ook op de uitvoer van bier, dat immers van graan is gemaakt. Hoge Utrechtse geestelijken als de proost van Sint-Pieter en de deken van Oudmunster, en edelen uit de ridderschap kwamen naar de Eemstad en poogden middels onderhandelingen de bierexport te beteugelen. Er verbleef zelfs voor enige tijd een waarnemer uit Utrecht in Amersfoort om erop toe te zien dat alleen bier werd uitgevoerd dat was gebrouwen van graan

⁴³ Cijfers uit de stadsrekening van betreffend jaar: HUA tnr 701-2 inv nr 587 (1427/28): ff 6-7, 36. De pachtsom van de ‘hoppensijs’ was per maand (28 dagen) 1.835 pond. De werkelijke opbrengst was omgerekend naar een maand (112 dagen – 19 dagen = 93 dagen; $28/93 \times .4912$ pond) 1.479 pond = 19,4 procent minder. De pachtsom van het tonnengeld was per maand 335 pond. De werkelijke opbrengst was omgerekend naar een maand ($28/93 \times 708$ pond) 213 pond = 36,4 procent minder.

⁴⁴ HUA: Perks, *Documentatiemap bier*, nr. 521 (1447).

⁴⁵ HUA: Perks, *Documentatiemap bier*, nr. 524 (1441).

⁴⁶ Fruin, *Rechtsbronnen kleine steden* II, 54. Deze bepaling werd waarschijnlijk uitgevaardigd in de jaren veertig van de vijftiende eeuw, maar in ieder geval ten tijde dat Jan van Merten stadhouder en schout was namens de heer van Abcoude, welke functie hij vanaf de jaren twintig tot in de jaren veertig – met enkele jaren onderbreking – heeft bekleed, idem 37, 48, 53.

afkomstig van buiten het Sticht en niet van teelt uit de eigen regio.⁴⁷ Aan de overtredingen op de exportbeperkingen danken we veel namen van Amersfoortse brouwers die vanwege de opgelegde boetes in de notulen van het stadsbestuur werden genoteerd.

De voorname positie van het Amersfoortse bier in de Domstad moet vanaf het midden van de vijftiende eeuw gaandeweg zijn afgenomen. In de jaren twintig en dertig was er al sprake van invoer van Hollands kuitbier en ook was er Rhenens en Hamburger bier verkrijgbaar. Maar in de verordeningen werd het Hollandse bier nog na het Stichtse en het Noord-Duitse bier genoemd, wat wijst op een ondergeschikte plaats.⁴⁸ Het stadsbestuur van Utrecht achtte het rond het midden van de vijftiende eeuw nodig om met een accijnsverhoging de oprukkende Hollandse bieren te weren, waarover later in dit hoofdstuk meer. Uit verordeningen van begin jaren tachtig blijkt evenwel dat de accijns weer naar beneden was bijgesteld tot een gelijk niveau als op het Amersfoortse bier en Utrechts dikbier. De drempel voor concurrentie was geslecht. Onder de importbieren werd het Amersfoortse nu zelfs pas na het Haarlemse, Delftse en Goudse genoemd.⁴⁹ De accijns op de ingevoerde bieren droeg dan ook niet langer de aanduiding 'Amersfoorts'. Te Utrecht had het Eembier blijkbaar marktaandeel moeten afstaan aan de Hollandse concurrenten. De hoge invoerheffing die het Utrechtse stadsbestuur tegen deze bieren had ingesteld, had dus geen blijvend resultaat opgeleverd. De gewijzigde voorkeur voor de Hollandse bieren ten koste van de Amersfoortse heeft mogelijk ook een politieke achtergrond gehad. Na het overlijden van bisschop Rudolf van Diepholt in 1455 ontstond er in het Sticht een twist over zijn opvolging. Volgens een kroniekschrijver uit die tijd woedde de twist *'in het bijzonder tussen de steden Utrecht en Amersfoort. Zij leden in deze tijd veel verdriet van oorlog, brand, doodslag en verlies van goederen...hetwelk wel zes jaar duurde'*. Een leger uit de Domstad heeft in 1457 aanvallen op Amersfoort uitgevoerd, waarbij delen van de wijk rond de Arnhemse- en Utrechtsestraat zwaar werden beschadigd en de molens buiten de stad in vlammen opgingen. Pas in 1463 kwam er na bemiddeling van de Overijsselse steden een vrede tot stand.⁵⁰ De gespannen politieke situatie zal in deze omstandigheden tot afname of zelfs onderbreking van de goederenstroom tussen beide steden hebben geleid. Waarschijnlijk heeft dit in Utrecht de deur geopend voor de toevoer van bier uit Holland om de bevolking van de Domstad toch van voldoende drinken te voorzien. Daarbij was de Utrechtse brouwnijverheid zelf krachtig genoeg om rond 1490 bier te exporteren naar Amsterdam, Weesp, Naarden en Muiden en naar het platteland van het Gooi en elders in Holland. Het Utrechtse bier kwam zelfs voor op de markt van Bergen op Zoom.⁵¹ Ze bedienden daarmee een deel van het exportgebied van het Amersfoortse bier, dat dus zowel op de Utrechtse markt als op die in Holland met meer concurrentie te maken kreeg.

In Wijk bij Duurstede zal de sterke marktpositie van het Amersfoortse bier in de tweede helft van de vijftiende eeuw eveneens zijn afgenomen. Als voorbeeld voor de eigen productie kozen de Wijkse brouwers voor de bieren uit Utrecht en Gouda, waarvan ze de receptuur overnamen. Voor de grootte van de biertonnen werden de Utrechtse maten aangehouden. Blijkbaar was de Amersfoortse receptuur minder aantrekkelijk. Wijk had zijn blik verlegd naar het westen. Vanuit het rivierstadje vond er zelfs enige bierexport plaats via de Rijn en de Lek, waarschijnlijk naar Holland en Gelre. Naast het Goudse bier waren er inmiddels ook tal van andere buitenlandse bieren op de Wijkse markt verschenen, zoals uit de Hanzesteden Hamburg, Bremen en Wismar, maar ook uit de Vlaamse stad Gent en uit

⁴⁷ Bnr 1 inv nr 453 (1438): 3, 10-11.

⁴⁸ HUA: Perks, *Documentatiemap bier*, nrs 530 (1425), 528 (1435), 521 (1447).

⁴⁹ HUA: Perks, *Documentatiemap bier*, nr. 495 (24-4-1480), nr 473 (20-7-1481).

⁵⁰ Van Ingen, 'Geschiedenissen', 74; Van Rootselaar, *Amersfoort II*, 22-53.

⁵¹ HUA: Perks, *Documentatiemap bier*, nrs 475 (1488) ; Sloomans, *Paas- en Koudemarkten*, 1241 (1488).

Engeland.⁵² De tijd dat naast het lokale bier de Amersfoortse import de toon zette, was voorbij. De ontwikkeling waarbij er meer Hollandse bieren op de Stichtse markt kwamen en er zelfs Hollandse bierrecepten werden geïmiteerd, maar er tegelijkertijd meer Stichts bier naar Holland werd uitgevoerd laat zien dat de biemarkten van beide gewesten geleidelijk aan integreerden.

Vaste klanten in Holland

Tolprivileges van de Hollandse graven hadden in de veertiende eeuw aan de Amersfoortse brouwers direct toegang gegeven tot de Hollandse biemarkt. Amsterdam had hierin een sleutelrol als invoerplaats, maar ook via havenstadjes als Monnikendam stroomde het Eembier het buurgewest binnen. Het Amersfoortse stadsbestuur had zich verplicht aan de graaf jaarlijks een afkoopsom voor de biertol te betalen. Maar ten tijde van de erfopvolgingsstrijd die losbarstte na het overlijden van graaf Willem VI († 1417), met wie Amersfoort altijd een nauwe band had gehad, ontstond het probleem aan wie dit te voldoen. De stadsregering verleende politieke en militaire steun aan de Hoekse partij van Jacoba van Beieren, de dochter van de overleden graaf. Haar oom en tegenspeler Jan van Beieren liet daarom begin jaren twintig de Eem afsluiten met oorlogsschepen om zo de economische levensader van Amersfoort dicht te knijpen. In 1425 weigerde de stad vervolgens om de verplichte afkoopsom van de biertol af te dragen, waarop in Holland een algemeen handelsverbod op Amersfoortse goederen werd afgekondigd. Het was in deze jaren dat bierstad Haarlem zich opnieuw inspande om het Amersfoortse bier van de markt te vegen. Het had van het Amsterdamse stadsbestuur de belofte afgedwongen om dit bier niet langer in te voeren. De bierexport naar Holland leek ten dode opgeschreven. Toen echter in 1428 de vrede tussen Holland en het Sticht was getekend, braken de Amsterdammers acuut hun belofte en *‘haalden dat Amersfoortse bier veel en bij grote hopen in’*. Haarlem diende bij de gewestelijke overheden herhaaldelijk klachten in over de schade die het opliep vanwege het wangedrag van de Amsterdammers. Er werden boden met brieven gezonden naar Amsterdam, Monnikendam, Edam, Enkhuizen en overig West-Friesland inzake de lopende onenigheid over de import van het Amersfoortse bier. Maar midden jaren dertig was het conflict nog niet opgelost.⁵³

De handel ging daarom gewoon door naar bestemmingen als Hoorn, Enkhuizen, Amsterdam en Naarden, waar het Amersfoortse bier en het Haarlemmer bier de voornaamste importbieren moeten zijn geweest.⁵⁴ Het Eembier viel in Naarden zo in de smaak dat haar magistraat in 1475 aan de brouwers ter plaatse voorschreef om hun bier voortaan te bereiden op de manier zoals ze dat in Amersfoort deden.⁵⁵ In Amsterdam had het Amersfoortse bier ook in de tweede helft van de vijftiende eeuw een blijvend marktaandeel naast de ingevoerde bieren uit Haarlem, Gouda en de Noord-Duitse Hanzesteden. Het aandeel was waarschijnlijk wel het kleinste, want het Amersfoortse product werd in de verordeningen meestal als laatste genoemd. Het hoppenbier uit de Eemstad had in 1481 een zelfde tapprijs als het kuitbier uit Gouda. Tien jaar later deelden kuitbieren uit Gouda, Amersfoort, Haarlem en Utrecht dezelfde verkoopprijs, die een kwart hoger lag dan het lokale Amsterdamse bier. Het bier uit Utrecht

⁵² Fruin, *Rechtsbronnen kleine steden* II, 26-27, 29, 150-152, 158. Ook de Wijkse bakkers richtten zich op de verordeningen te Utrecht, idem, 54, 152-153. Het Gentse bier komt met Hamburger bier voor op een lijst uit 1486 met toltarieven voor goederen die via de rivier passeerden, H. Hijmans, *Wijk bij Duurstede* (Rotterdam/ 's-Gravenhage 1951) 32-34.

⁵³ Van Mieris, *Groot charterboek* IV, 808; Smit, *Opkomst van de handel*, 252; Smit, ‘Amersfoort en Holland’, 123-128.

⁵⁴ Bnr 1 inv nr 1: ff 58 (Hoorn, 1436), 59v (Naarden, 1436), 132 (Holland, 1438), 177v (Holland, 1439); inv nr 453 (1438): 9 (Amsterdam; nieuwe accijns op Amersfoorts bier); Van Bemmelen, *Beschrijving Amersfoort*, 776 (Enkhuizen, 1442); *Hantvesten*, 40; OAN inv nr 28, 197 (Naarden, 1454; invoer naast bier uit Haarlem).

⁵⁵ *Hantvesten*, 40, 42; OAN inv nr 27: 76-79; inv nr 28: 197, 264-265; inv nr 29: 108-111.

concurrerde nu dus mee op de markt van de IJstad, maar het marktaandeel zal gezien de incidentele vermeldingen een stuk kleiner zijn geweest dan van het Eembier. De Haarlemmers hadden voor de aanvoer van hun bier een eigen ligpaal bij de Papenbrug waar de schippers konden aanmeren. Er waren daarnaast ligpalen voor de bierschepen uit Gouda en uit Amersfoort. Bier dat met schuiten uit Utrecht, Gouda of Woerden werd aangevoerd, vermoedelijk via de Amstel, werd gelost aan de Damsteiger naast het huis De Leeuw. Voor het lossen van Noord-Duits bier uit Hamburg en Bremen waren eerst de Gulden Handsteiger en later de Oudebrugsteiger aangewezen.⁵⁶ Zo had de logistiek van de bierhandel in de IJstad vaste vormen aangenomen die waren afgestemd op de belangrijkste leveranciers, onder wie de brouwers van Amersfoort.

Met betrekking tot de handel op of via Enkhuizen is een brontekst overgeleverd waarvan de inhoud zich niet makkelijk laat begrijpen. Een verordening van het Amersfoortse stadsbestuur uit het jaar 1442 stelt dat brouwers die produceerden voor de export ‘buiten Enkhuizen of ver van onze stad buiten de tol’ tweemaal per week mochten brouwen met een omvang van vierentwintig vaten per keer, wat meer was dan aan andere brouwers was toegestaan.⁵⁷ In dat jaar had Filips van Bourgondië als graaf van Holland toestemming gegeven aan de tollenaar te Geervliet om een wacht te plaatsen in Enkhuizen om zo toch tolgeld te innen van het verkeer dat via de Zuiderzee en Noordzee naar Vlaanderen en Brabant zou varen. Vanwege een conflict tussen Dordrecht en de Bovenlandse steden, waaronder Keulen, probeerden rivierschippers Dordrecht te omzeilen en meden zij daarmee ook de tolpost voor het zeeverkeer te Geervliet aan de Maas, waardoor de tollenaar inkomsten derfde.⁵⁸ De Amersfoortse verordening zou gezien deze situatie bestemd kunnen zijn voor de brouwers die hun bier buiten de tolwacht in Enkhuizen om over de Noordzee naar het zuiden vervoerden, of gewoon naar bestemmingen in Holland zelf, waarvoor geen tol hoefde te worden betaald, of juist naar andere streken in het noorden of oosten van de Nederlanden of verder weg overzee. De exacte bestemming laat zich nog raden.

Afzet in het oosten en het zuiden

We hebben eerder vastgesteld dat er reeds in de veertiende eeuw export van Amersfoorts bier plaatsvond naar Overijssel en naar de Veluwe, waar het vrijheid van tol genoot. Van later tijd zijn er nog steeds weinig gegevens die licht laten schijnen op de uitvoer naar de oosterburen. Het tolprivilege dat aan de Amersfoortse burgers voor hun bierafzet op de Veluwe was verleend, werd in 1407 opnieuw bevestigd door Reinold IV, die de overleden Willem I van Gulik vijf jaar eerder als hertog van Gelre en graaf van Zutphen was opgevolgd. Het stond een ieder vrij om het Amersfoortse bier op de Veluwe te tappen en te verkopen.⁵⁹ De afzet vond niet alleen in het binnenland plaats, maar ook langs de Zuiderzee, waar het bier verkrijgbaar was in de havenplaatsjes Elburg en Harderwijk. Te Elburg dronk men in het tweede en derde kwart van de vijftiende eeuw voornamelijk het door eigen brouwers geproduceerde hoppenbier, maar verscheidene tappers en herbergiers verkochten ook ingevoerde bieren. Van de importbieren was het Hamburger bier veruit het meest populair, gevolgd door kuitbier dat vermoedelijk uit Holland of Gelre kwam. Zo nu en dan waren bieren uit Amersfoort – alleen in 1443 en 1447 – Wismar en Bremen op de tap verkrijgbaar en ook Knol en Dubbele Knol,

⁵⁶ Breen, *Rechtsbronnen Amsterdam*, 61 (1462), 101 (1475), 164 (1481), 250, 252, 274 (1491-1492), 308-309 (ca. 1495), 350 (1498), 473 (z.j.), 509 (z.j.).

⁵⁷ Van Bommel, *Beschrijving Amersfoort*, 776 noot 2.

⁵⁸ Smit, *Bronnen Beneden-Maasgebied II*, XVII. Met dank aan Aron de Vries die ons op het gebeuren in 1442 inzake de tol te Geervliet heeft gewezen.

⁵⁹ Bnr 1 inv nr 188 (Privilegiënboek): f 42 (1407); Van Rootselaar, *Amersfoort I*, 463. In 1490 ontving Amersfoort van Jan van Egmond, stadhouder van Holland, Zeeland en Friesland, een vrijgeleide voor het drostambt van de Veluwe, Matthaeus, *Rerum Amorfortiarum*, 342; Van Rootselaar, *Amersfoort II*, 152.

dat kwaliteitsbier uit Delft was.⁶⁰ In Harderwijk gold in 1450 een gelijke prijs voor het Amersfoortse bier en het Goudse kuitbier. Beide soorten waren 20 procent duurder dan het Haarlemse kuitbier dat op deze markt werd aangeboden.⁶¹ Ook in het Gelderse exportgebied hadden de Amersfoorters te maken gekregen met concurrentie van de Hollandse biersteden en vond productie van eigen Gelders hoppenbier en kuitbier plaats. We kunnen veronderstellen dat het Amersfoortse product voornamelijk op de Veluwe en aan de Zuiderzeekust zijn debiet vond. Achter de Veluwe lagen de Gelderse steden Zutphen en Arnhem met een sterk ontwikkelde brouwnijverheid. We kwamen de Gelderse bieren al tegen in de huishoudens van de graaf van Holland en heer Jan van Blois in de veertiende eeuw. Het is aannemelijk dat de burgers uit deze steden geen Amersfoorts bier kochten, of het zal marginaal zijn geweest. Met Arnhem bestond handelscontact voor de aanvoer van graan en het is denkbaar dat dit soms met hoppenbier van de Eem werd betaald. Bewijs hiervan is er evenwel niet.⁶² Ook al strekte het afzetgebied van de Gelderse bieren zich in de vijftiende eeuw niet langer uit naar andere gewesten, hun verkoopprijs op het omliggende platteland, waar evenzoveel mensen woonden als in de stad, was overheersend. Arnhem en Zutphen wedijverden met elkaar en met plattelandsbrouwers om de huishoudbeurs van de Veluwe consumenten en waren daarmee directe concurrenten van de Amersfoortse brouwers.⁶³ Uit de tolrekeningen betreffende het handelsverkeer over de IJssel en Rijn blijkt dat het Amersfoortse bier niet verder werd gevoerd dan de Veluwe. Bij de tolplaats te Lobith, waar de Amersfoorters geen vrijstelling genoten, is in de rekeningen geen bier uit de Eemstad genoteerd. De hertogelijke ambtenaar die het tolhuis beheerde, verbruikte met zijn gezin en personeel hoppenbier, dat waarschijnlijk te Arnhem was ingekocht, Hamburger bier en kuitbier uit Nijmegen en Delft. Het Amersfoortse bier was in deze contreien blijkbaar niet in trek.⁶⁴

In Overijssel werd in het midden van de vijftiende eeuw Amersfoorts bier verhandeld te Zwolle en Genemuiden. Zwolse schippers speelden een rol bij het transport.⁶⁵ Te Vollenhove, waar zich een kasteel van de Utrechtse bisschop bevond, was het Eembier rond 1460 het voornaamste Nederlandse importbier naast Noord-Duitse bieren uit Hamburg en Bremen. De verordening uit het jaar 1429 dat er in deze havenplaats tien jaar lang geen vreemd bier mocht worden ingevoerd om daarmee de eigen productie te beschermen, heeft deze importbieren in ieder geval niet blijvend van de markt geweerd.⁶⁶ Over de omvang van

⁶⁰ Transcripties van twaalf stadsrekeningen tussen 1441 en 1471 op de website van het Streekarchivariaat Noordwest-Veluwe: <http://www.streekarchivariaat.nl/nl/elburg/documentatie/stadsrekeningen>. In de rekeningen zijn de wekelijkse accijnsheffingen verantwoord, waarbij eerst een handvol brouwers staat genoteerd voor het gruitgeld over de bierproductie – waarschijnlijk 1 climmer per gebrouwen vat bier – gevolgd door een lijst van tussen de tien en twintig tappers en herbergiers met het aantal vaten bier dat zij hebben ingekocht en aangeslagen. Over de vaten importbier moest door hen naast de tapaccijns ook nog gruitgeld worden betaald om oneerlijke prijsconcurrentie met het lokaal geproduceerde hoppenbier te voorkomen.

⁶¹ Berns, *Rechtsbronnen Harderwijk*, 148.

⁶² Te Arnhem werd voornamelijk bier uit Holland, de Noord-Duitse Hanzesteden (Hamburg, Bremen, Wismar), Nijmegen en Kleef geïmporteerd: Bosch, 'Assisen van der biere', 99-100, 113-114.

⁶³ Over de bierstrijd om de Veluwe: Bosch, 'Assisen van der biere', 111-113; Benders, 'Regiment van den bier', 46-49.

⁶⁴ Alberts, 'Tolrekeningen Lobith'; Weststrate, *In het kielzog*, 60-61, 129-155 (vooral 153-154); Bosscha Erdbrink, *Keuckenboeck tollenaar*, 15, 23, 25, 31, 34, 47. De proviand voor het tolhuis werd voor een groot deel uit Arnhem en Nijmegen gehaald, Bosscha Erdbrink, *Keuckenboeck tollenaar*, 15, 36. Er werd op het tolhuis zelf ook bier gebrouwen, idem, 38. Over de voeding op het tolhuis: Van Winter, 'Nahrung Lobithers Zollhaus'. Dit artikel ook opgenomen in haar bundel *Spices and comfits*.

⁶⁵ Over een schadevergoeding door het Zwolse stadsbestuur ten behoeve van de stad Amersfoort inzake de bierhandel: Berkenvelder, *Zwolse regesten IV*, nr 2523 (1464).

⁶⁶ *Overijsselsche stad-, dijk- en markerechten I*, 6: 14 (1429), 75 (1461); Muller, *Regesten archief*, nr. 2614.

de bieruitvoer naar Overijssel of de marktpositie ten opzichte van concurrerende bieren hebben we vooralsnog geen notie.⁶⁷

Nog moeilijker is het om inzicht te krijgen in de export naar de zuidelijke territoria. In de literatuur zijn geen bewijzen gevonden van bier uit Amersfoort dat naar Brabant of Vlaanderen zou zijn uitgevoerd. De Vlaamse historici Van Uytven en Aerts, die de drankmarkt van de voormalige Zuidelijke Nederlanden als geen ander kennen, hebben kunnen bevestigen dat zij geen Amersfoorts bier in de bronnen zijn tegengekomen bij hun onderzoek. Ook op enkele toegangswegen tot deze markten zijn inderdaad geen sporen gevonden. Bij de tol te Iersekeroord zijn geen partijen Amersfoorts bier aangegeven, noch op de markt te Bergen op Zoom, noch bij de tol te Schoonhoven. Bij de laatste echter genoot Amersfoort vrijstelling, dus ook hier kan het beeld zijn vertekend.⁶⁸

We kunnen concluderen dat het Amersfoortse bier zeker in de eerste helft van de vijftiende eeuw nog een stevige marktpositie genoot in Noord-Holland en in het Sticht. Ook de uitvoer naar de Gelderse en Stichtse territoria aan de oostzijde van de Zuiderzee moet van enige importantie zijn geweest. Het exportgebied had zich ten opzichte van de veertiende eeuw niet zichtbaar gewijzigd en lijkt noch te zijn uitgebreid, noch te zijn geslonken – maar de groei was er dus uit (zie kaart 1). Vanaf het midden van de vijftiende eeuw lijkt de concurrentiepositie van het Amersfoortse bier relatief te zijn verslechterd, steeds minder vaak genoot het de voorkeur van de consument. Hiervoor kunnen minstens drie belangrijke oorzaken worden aangewezen.

Allereerst werd de marktoverheersing door de drie grote Hollandse brouwcentra Gouda, Haarlem en Delft steeds groter. Nota bene op de Noord-Hollandse markt wist het bier uit de Eemstad zich krachtig staande te houden, maar op de eigen Stichtse markt verloor het terrein aan de Hollandse brouwers. Dit proces was scherp zichtbaar in Wijk bij Duurstede en in Utrecht. Het verlies van marktaandeel in de Domstad veroorzaakte nog de meeste pijn, omdat dit één van de belangrijkste afzetmarkten was geweest. Ook rond de Zuiderzee en langs de IJssel moest de strijd met het Hollandse bier worden aangegaan. Het feit dat het Amersfoortse bier na de jaren veertig te Elburg van de tap verdween, maar dat er later nog wel bier uit Delft verkrijgbaar was, was een teken aan de wand. In de Gelderse buurstad Harderwijk kon het bier uit Haarlem bovendien tegen een lagere prijs worden aangeboden dan het Amersfoortse. De Hollanders verscheepten hun bier zelfs via Deventer stroomopwaarts over de IJssel, waardoor het kan worden betwijfeld of de magistraat van deze stad bij bijzondere gelegenheden nog Amersfoorts bier dronk, zoals vroeger. Het Hollandse succes had de brouwnijverheid van de Gelderse steden al in de tweede helft van de veertiende eeuw gereduceerd tot een bedrijfssector van slechts regionaal belang, maar nu moet ook de Amersfoortse bierexport naar deze gebieden aan kracht hebben ingeboet.

Een tweede oorzaak van de stagnatie van de Amersfoortse bierexport was de opkomende brouwnijverheid in de dorpen en steden binnen zijn exportgebied. Konden de Amersfoortse brouwers in de veertiende eeuw nog excelleren met hun kwalitatieve en innovatieve hoppenbier, na verloop van tijd gingen steeds meer Nederlandse brouwers dit biertype produceren en bedienden zij daarmee de bulk van de plaatselijke consumptieve vraag. We zagen dit al gebeuren in de jaren zestig van de veertiende eeuw te Schoonhoven

⁶⁷ Helaas komen in het pondtolregister van Kampen (1439-1441) alleen Hollandse bieren voor die naar de IJssel werden verscheept. De tol was voor Hollandse handelsgoederen ingesteld, dus er komen geen Stichtse producten in het register voor, Ketner, *Handel en scheepvaart*. Over het IJsselverkeer in de vijftiende eeuw: Weststrate, *In het kielzog*, 156-176.

⁶⁸ Unger, *Tol Iersekeroord*; Sloomans, *Paas- en Koudemarkten*; Niermeyer, *Bronnen Beneden-Maasgebied I*; Smit, *Bronnen Beneden-Maasgebied II*. Over de vrijstellingen bij de Schoonhovense tol: NA, GH tnr 3.01.27.01 Grafelijkheidskamer Registers (1305) 1446-1812 inv nr 695b Schoonhoven (2 smalle katernen). Ook Wijk bij Duurstede genoot hier vrijstelling. Voor de Stichtse burgers uit Utrecht en Kampen gold een bijzonder tarief.

aan de Lek en later te Wijk bij Duurstede, Elburg en de Veluwe dorpen. In Utrecht gingen de brouwers in de jaren dertig van de vijftiende eeuw over op de productie van bieren van hoge kwaliteit en in Naarden imiteerden ze het Amersfoortse succesrecept. Het Amersfoortse hoppenbier werd steeds minder speciaal. Bovendien raakte het blonde en goedkopere kuitbier meer en meer in trek en dat was juist niet het biertype waar de Amersfoortse brouwers mee uitblonken, hoewel het in de Eemstad wel werd gemaakt. Verderop in dit hoofdstuk zullen we dieper analyseren in hoeverre de Amersfoortse brouwers met hun product meebewogen met de ontwikkelingen op de markt.

Een derde factor voor dalende faam waren politieke tegenslagen. De Gelderse en Hollandse blokkades van de Eem in de jaren twintig van de vijftiende eeuw moeten een ernstige belemmering van de handel hebben betekend. De jarenlange oorlogstoestand tussen Amersfoort en Utrecht in het midden van de eeuw verhinderde de toegang tot de onmisbare klantenkring in de Domstad en zette daar de deur open voor de Hollandse concurrenten. Ook de Stichtse burgeroorlog van 1481-1483 moet voor het brouwbedrijf een klap zijn geweest door de onveiligheid langs de handelswegen en de daling van de koopkracht en de consumptieve vraag in de eigen regio. Nog tot de eeuwwisseling werd er grote armoede geleden op het Stichtse platteland.

We moeten ons wel realiseren dat de stagnatie die zich vanaf het midden van de vijftiende eeuw aftekende een relatieve verslechtering was. Gemeten in marktaandeel werd het belang van het Amersfoortse bier in de verschillende afzetgebieden kleiner. Dit wil nog niet zeggen dat het geëxporteerde volume afnam. In de Noordelijke Nederlanden groeide de bevolking in de vijftiende eeuw fors, waardoor de totale vraag naar bier in volume toenam. Het procentuele aandeel van de Amersfoortse brouwers om in die vraag te voorzien nam vermoedelijk gradueel af, maar de hoeveelheid bier die in de Eemstad werd geproduceerd hoeft hierdoor niet te zijn gedaald. Met de brouwnijverheid in de Eemstad hoeft het dus niet voelbaar slechter te zijn gegaan. De afname aan concurrentiekracht was voornamelijk in de afzetgebieden zichtbaar, niet noodzakelijk aan het thuisfront.

De terugval in de zestiende eeuw

Bemind in Holland en onopvallend in het Sticht

In de eerste helft van de zestiende eeuw bleef het Amersfoortse bier vaste voet houden op de Hollandse markt. In 1506 werd te Naarden opnieuw het reglement uit 1475 afgekondigd waarbij aan de plaatselijke brouwers de Amersfoortse receptuur werd voorgeschreven. Ondanks de imitatie vond toch ook de Amersfoortse export naar het Gooi en zijn hoofdstad voortgang. De biervaten werden met ladingen van enkele brouwers tegelijk per schuit door Amersfoortse schippers over de Eem naar de rede van Naarden gevaren. Tussen de Amersfoortse brouwers en de tappers in Naarden werd een overeenkomst gesloten over de maat van de bierton en de maximaal toegestane afwijking hiervan.⁶⁹ Volgens het Amersfoortse stadsbestuur behoorden Naarden en het Gooi rond 1523 tot de voornaamste afzetmarkten van het bier in Holland. In een brief aan keizer Karel V, waarvan ons het antwoord is overgeleverd, werden daarnaast als exportbestemmingen genoemd: Amsterdam en Amstelland, de West-Friese plaatsen Hoorn, Enkhuizen en Medemblik en de havenplaatsjes Monnikendam en Edam. Volgens het schrijven leverden de Amersfoortse brouwers hun bier altijd tegen een redelijke prijs en was de kwaliteit bepaald niet minder dan gewoonlijk, eerder beter. Opnieuw werd bevestigd dat het Amersfoortse bier op de Hollandse

⁶⁹ OAN inv nr 27: 80-81 (1506), 200 (z.j.); inv nr 29: 111-112 (1506), 197 (z.j.). Over export bier naar Naarden: AE bnr 1 inv nr 6: 328 (1530); inv nr 7: 11, 34, 214 (1533).

markt niet zwaarder mocht worden belast dan de Hollandse bieren uit Gouda, Haarlem en Delft.⁷⁰ De uitvoer naar Holland besloeg in deze periode dus nog steeds hetzelfde gebied als in de veertiende eeuw, namelijk het Gooi, Amstelland, met Amsterdam als belangrijkste invoerhaven, en de Zuiderzeesteden.⁷¹ Wat betreft de export naar Holland werden de eerste decennia van de zestiende eeuw gekenmerkt door continuïteit.

Op de Stichtse markt zette de infiltratie van de Hollandse bieren voort, waarbij Delft nu het voortouw nam. Te Utrecht werden in het jaar 1543 voor de tappers vaste verkoopprijzen vastgesteld per bol (1,7 liter) bier: Gouds Jopen 22 penning, Haarlems Jopen 20 penning, [Gentse] Krabbelaar 16 penning en Delftse Val 12 penning. In 1587 sprak een gedeputeerde van Delft het stadsbestuur van de Domstad aan op het feit dat de belasting op het Delftse bier niet hoger mocht zijn dan op het Utrechtse. Het genoot fiscaal dus een gelijke behandeling en kon daarmee direct concurreren met het lokale bier. De Utrechtse brouwers op hun beurt zetten export naar Holland (Amsterdam) voort.⁷² In de bestudeerde bronnen van deze periode komt het Amersfoortse bier niet meer voor onder de importbieren te Utrecht. Het is tekenend dat het niet naast de Hollandse bieren werd genoemd bij de hier aangehaalde prijszetting van 1543. Het kwam ook niet voor in combinatie met de prijszetting van het lokale Utrechtse bier, zoals dat eerder wel gebeurde. Dit kan erop duiden dat het Amersfoortse bier op de Utrechtse markt in de zestiende eeuw geen rol van betekenis meer speelde. Maar er is nog een andere verklaring mogelijk. Historische bronnen kunnen namelijk ook zwijgen als iets gewoonte is geworden, waardoor speciale verordeningen niet meer nodig zijn. Het is denkbaar dat er toch gewoon bierexport vanuit Amersfoort naar de Domstad plaatsvond. Utrecht groeide gestaag van naar schatting tegen de twintigduizend inwoners rond 1480 tot tussen de vijftigduizend en dertigduizend een eeuw later en was daarmee, na het snel groeiende Amsterdam, de grootste stad van de Noordelijke Nederlanden.⁷³ De groeiende bevolking bracht een toenemende vraag naar bier met zich mee waarin voor een deel door import werd voorzien. Naar verwacht mag worden was op deze groeiende markt nog steeds plaats voor bier uit het nabij gelegen Amersfoort, zoals dit naar oude gewoonte werd genoten. Het zal misschien de grote verwevenheid van beide steden en de vanzelfsprekendheid van wederzijds handelsverkeer zijn dat er geen bijzondere verordeningen in de bronnen zijn nagelaten. Maar hoe dit ook zij, de zwijgende bronnen maken wel duidelijk dat het Amersfoortse bier bepaald geen opvallende en prominente plaats meer had op de Utrechtse biermarkt. Dus ook al weten we niet of het exportvolume van het bier werkelijk was gedaald, de relatieve marktpositie was vermoedelijk verder verslechterd ten gunste van de Hollandse bieren.

In het eigen Eemland vond het Amersfoortse bier in de zestiende eeuw nog ruimschoots afzet, zoals te Leusderbroek, Soest, Baarn en Eemnes.⁷⁴ Het scheelde voor de kopers dat zij op dit bier geen ‘stuivergeld’ als territoriale belasting hoefden te betalen vanwege de Amersfoortse vrijstelling hiervan.⁷⁵ Ondanks dit prijsvoordeel werd er door de

⁷⁰ Bnr 1 inv nr 188: ff 215v-220v; Matthaeus, *Rerum Amorfortiarum.*, dedicatio 24-29; Van Bommel, *Beschrijving Amersfoort*, 880.

⁷¹ Vindplaatsen bestemmingen Holland: Amsterdam: belastingontduiking vaatje Amersfoorts hopenbier in 1501, Hallema en Emmens, *Bier en zijn brouwers*, 123. Hoorn: Amersfoorts bier genoemd na bier uit Gouda, Haarlem en Amsterdam (1505-1508), Egmond, ‘Strijd om het dagelijks bier’, 176.

⁷² HUA: Perks, *Documentatiemap bier*, nrs. 650 (1543), 406 (1587). Delft had in 1411 van de graaf een privilege gekregen, waardoor haar bier nergens in Holland zwaarder belast mocht worden dan lokaal gebrouwen bier. De Delftse regenten gebruikten dit privilege in de zestiende eeuw veelvuldig om hun export te ondersteunen, Unger, *History of brewing*, 191-198. Export van Utrechts bier naar Amsterdam: HUA: Perks, *Documentatiemap bier*, nr. 683 (1573).

⁷³ Van den Hoven van Genderen en Rommes, ‘Rijk en talrijk’, 67, 71; Lourens en Lucassen, *Inwoneraantallen*, 55, 87.

⁷⁴ Bnr 1 inv nr 4: ff 104 (1511), 120 (1514), 66 (1515); inv nr 5: 296 (1530); inv nr 6: 483 (1531), 547 (1532).

⁷⁵ Fruin, *Rechtsbronnen kleine steden* I, 84 (1515); Van Rootselaar, ‘Sprokkelingen’ nrs. 82-83.

dorpelingen van Eemland ook bier uit de stad Utrecht betrokken, een blijk van de kracht van de Utrechtse brouwnijverheid. Tot onder de eigen stadsmuren moesten de Amersfoortse brouwers met hun rivalen de strijd voeren om de voorkeur van de consumenten. Hieronder zullen we zien dat de brouwers en het stadsbestuur zich tot het uiterste inspanden om te voorkomen dat er in het Eemland dorpsbrouwerijen werden opgericht die de stedelijke productie in gevaar zouden brengen. De afzet in het eigen ommeland kreeg in de zestiende eeuw meer gewicht dan vroeger. En niet zonder reden, want in de dorpen van het Eemland woonden ruim 6.000 mensen, wat licht meer was dan in Amersfoort zelf, een belangwekkend klantenpotentieel.⁷⁶

De concurrentie op de Stichtse biermarkt was in de zestiende eeuw groter dan ooit tevoren. Naast de bieren uit de Stichtse steden zelf hadden de bieren uit Gouda, Delft en Haarlem zich een vaste plaats verworven. De exclusieve Duitse bieren uit Bremen, Lübeck en Hamburg behielden hun traditionele plek in de hoogste prijsklasse van het bieraanbod. Nieuw waren de Engelse bieren die vanaf het einde van de vijftiende eeuw een groeiende populariteit genoten.⁷⁷ Zelfs in de bierstad Amersfoort zelf, waar in het laatste kwart van de zestiende eeuw de Engelse bieren samen met de Duitse onder het hoge invoertarief werden geschikt.⁷⁸ De hevige concurrentie had het Amersfoortse bier op de Stichtse markt definitief van de troon gestoten, waar het tot midden vijftiende eeuw stevig op had gezeten.

Bier op wagens naar het oosten

In de zestiende eeuw vond er afzet van Amersfoorts bier plaats in de Gelderse Vallei in de nabijheid van de Eemstad en ook in de Gelderse buurstad Harderwijk werd het bier van de Eem als vanouds naast bieren uit Haarlem en Gouda ingevoerd.⁷⁹ Net als in voorgaande eeuwen golden voor de Amersfoorters bijzondere toltarieven op Gelders grondgebied, waaronder vrijheid van tol op bieruitvoer naar de Veluwe, welk privilege in 1508 door Karel van Gelre werd bevestigd en in 1544 door keizer Karel V nadat hij het hertogdom had onderworpen.⁸⁰ De uitvoer van bier per wagentransport richting Gelre moet een alledaags verschijnsel zijn geweest. Toen Amersfoort in het najaar van 1528 werd belast met een keizerlijk garnizoen soldaten ter bewaking van de grens met Gelre, werd aan de stedelingen een stringente beperking van de uitvoer van levensmiddelen naar de oosterburen opgelegd om de vijand niet te bevoordelen. Op Stichtse wagens mocht voortaan niet meer dan één vat bier tegelijk worden uitgevoerd.⁸¹ Soms werd het Amersfoortse bier ook naar verdere bestemmingen oostwaarts vervoerd. In hetzelfde jaar 1528 legde ene Dirk de Koperslager voor het Amersfoortse gerecht een schuldbekentenis af ten behoeve van de brouwers Jan Lubbertsz en Evert Lubbertsz. Hij verklaarde nog vorderingen te hebben vanwege de verkoop van zeventien halfvaten met exclusief Amersfoorts aalbier of aaltbier aan herbergiers en andere afnemers te Zutphen, Lochem en Groenlo in Gelre en te Vreden, Stadthohn en Coesfeld in het Münsterland, plaatsen die werden verbonden door het stroomgebied van het riviervak de Berkel. De verkoopprijs van deze vaatjes bier werd in een deel van de gevallen

⁷⁶ Van Kalveen, 'Inwonertal van Eemland'. Het inwonertal van Amersfoort lag in de zestiende eeuw rond 5.000 mensen, Snieder, 'Stad en bevolking', 85; Rommes, 'Stad en bevolking', 230.

⁷⁷ Te Wijk bij Duurstede werd het Engelse bier al in 1499 genoemd tussen Hamburger, Bremer, jopen en Wismars bier, Fruin, *Rechtsbronnen kleine steden* II 158.

⁷⁸ Zie bijlage 8.

⁷⁹ Verkoop aan het landgoed Langelaar in de Gelderse Vallei: bnr 1 inv.nr. 4: f 120 (1514). In 1531 werd te Harderwijk accijns geheven op bieren uit Amersfoort, Haarlem en Gouda, Benders, 'Regiment van den bier', 51 noot 44.

⁸⁰ Matthaeus, *Rerum Amorfortiarum*, 378; Van Bommel, *Beschrijving Amersfoort, 877-879 (1-1-1508)*, 905 (20-5-1544).

⁸¹ Van Rootselaar, *Amersfoort* II, 251 (7-9-1528).

voldaan in natura door uitwisseling tegen textiel, (garen)haspels en vaatwerk.⁸² Of het hier ging om een eenmalige verkoopactie of dat er sprake was van een regelmatige afzet langs deze handelsweg, is onzeker.

In het jaar 1521 werd te Kampen een voerman uit Amersfoort gesignaleerd met een wagen geladen met bier en andere proviand die voor het Overijsselse stadje Hasselt waren bestemd.⁸³ Zeer waarschijnlijk vond er ook afzet van kleine hoeveelheden Amersfoorts bier plaats in Deventer. Het wegvervoer over de Veluwe naar deze IJsselstad werd in de tweede helft van de zestiende eeuw steeds belangrijker. Als duidelijke blijk hiervan stelde het Amersfoortse stadsbestuur in het jaar 1570 een dagelijkse wagentransport op Deventer in, die het uit de stedelijke middelen financierde.⁸⁴ De magistraat stond zo garant voor vervoerscapaciteit voor exporterende en importerende ondernemers en ongetwijfeld zal bier regelmatig een deel van de wagenlading zijn geweest. Deze wegverbinding van Amersfoort naar het oosten zou onderdeel worden van een groot vervoersnet over land dat zich van het Duitse Hessen uitstrekte tot aan Antwerpen en Amsterdam, waarover in de zeventiende en achttiende eeuw intensief handel zou worden gedreven. Het wegennet zou bekend worden onder de naam Hessenwegen waarover grote, brede goederenwagens reden die werden getrokken door een span van twee, drie of vier paarden, de Hessenwagens of Hessenkarren.⁸⁵ De goederen uit het oosten kwamen via Zwolle, Deventer, Zutphen of Arnhem uiteindelijk te Amersfoort aan en werden daar overgezet op schuiten om naar Amsterdam te worden gevaren. Amersfoort was eindstation of vertrekpunt van deze landhandel en in de zeventiende eeuw zouden er speciale voorzieningen voor de Hessenwagens worden getroffen, zoals een herberg aan de Beestenmarkt met stallen voor de verversing van paarden, een kraan voor het overladen van de goederen aan de Veerkade en onderhoud van de Hessenwegen, zoals die naar Barneveld. Tot in de negentiende eeuw zou deze handelsroute via Amersfoort worden gebruikt. In de tweede helft van de zestiende eeuw begon dit wegennet zich te vormen en de dagelijkse verbinding tussen Amersfoort en Deventer legde hiervoor een stevige basis. Zij sloot aan op de dagelijkse veerdienst over de rivier de Eem tussen Amersfoort en Amsterdam, die begin jaren zeventig reeds bestond. Ongeveer tien Amersfoortse en later nog twee Amsterdamse schippers verdienden hun inkomen met deze veerdienst.⁸⁶ Naast het wagentransport moet er ook in deze tijd Amersfoorts bier per schip naar Overijssel zijn vervoerd. In het eerste kwart van de zestiende eeuw waren de bewoners van de dorpen Ens en Emmeloord op het eilandje Schokland afnemers van bier uit Kampen, Amersfoort en Haarlem.⁸⁷ De vraag of Gelre en Overijssel nog in de zestiende eeuw tot het vaste afzetgebied van het Amersfoortse bier kunnen worden gerekend kan bevestigend worden beantwoord. We hebben alleen geen flauw benul van de omvang hiervan. Nader onderzoek is nodig om hiervan een beeld te vormen.⁸⁸

In het jaar 1555 ontving het Amersfoortse stadsbestuur een afgevaardigde uit 's-Hertogenbosch om [door Amersfoorters] afgelegde getuigenverklaringen te laten bezegelen die betrekking hadden op de Bossche week- en jaarmarkten en op de bierstapel aldaar.⁸⁹

⁸² Bnr 1 inv nr 6: 191 (1528).

⁸³ Nanninga Uitterdijk, J., *De kameraars- en rentmeestersrekeningen der stad Kampen van 1515-1540* (Kampen 1875) 45. Met hartelijke dank aan Hans Smit voor deze vondst.

⁸⁴ Bnr 1 inv nr 11 f 61v (1570).

⁸⁵ Fockema Andreae, 'Hessenwegen'; Horsten, *Doorgaande wegen*, 42-45, 50, 108-116.

⁸⁶ Van Bommel, *Beschrijving Amersfoort*, 814.

⁸⁷ Haze, *Nijverheid, gilden en kleinhandel*, 35.

⁸⁸ Een nadeel bij de bestudering van de handelscontacten tussen Amersfoort en Overijssel – maar een voordeel voor de handelaren toen – is dat de burgers uit de Eemstad bij sommige Overijsselse tolplaatsen waren vrijgesteld van heffing, waardoor hun goederen niet in de tolrekeningen voorkomen. In bewaard gebleven tolrekeningen van de stad Kampen uit 1562, 1567, 1573 en 1577 komt daarom geen Amersfoorts bier voor, Marseille, *Verkeer en vervoer*.

⁸⁹ Gommers e.a., *Persoonlijke ambtsdagboek*, nr. 13 (7-2-1555).

Mogelijk namen handelaren uit de Eemstad hun bier mee wanneer ze de Bossche markten bezochten, maar mogelijk bestond er tussen beide steden een regelmatigere handelscontact, waarbij bier was betrokken. Als er al bier te 's-Hertogenbosch werd afgezet, moet de hoeveelheid echter gering zijn geweest. Tot midden jaren zeventig kende de Bossche bierproductie een relatieve bloeitijd en de belangrijkste importbieren waren afkomstig uit Noord-Duitsland, Delft, Nijmegen en Engeland.⁹⁰ Het Amersfoortse bier was blijkbaar niet vermeldenswaard. In een grote stad als 's-Hertogenbosch zal er echter wel een niche voor bijzondere bieren zijn geweest waarvan de Amersfoortse brouwers dankbaar gebruik hebben kunnen maken, maar in hoeverre zij dit daadwerkelijk deden, is niet helemaal duidelijk.

Verbod op plattelandsbrouwerijen

Een alom gebruikte manier om de stedelijke nijverheid te beschermen tegen concurrentie van buiten was het tegengaan van de vestiging van bedrijven in de omliggende dorpen. Op het platteland kon vaak goedkoper en gemakkelijker worden geproduceerd omdat daar de hoge stedelijke accijnzen en de beperkende gildebepalingen niet golden. Maar elk bedrijf op het platteland meer, was een bedrijf in de stad minder. De uitvoer naar het ommeland zou immers dalen indien de dorpelingen in hun eigen behoeften konden voorzien en dat ging ten koste van de werkgelegenheid in de stad. Stedelijke overheden probeerden daarom een productieverbod voor het ommeland af te dwingen bij hun vorst. Eind 1496 werd in het Sticht een verbod ingesteld om op het platteland bier te brouwen. De daar bestaande brouwvoorzieningen moesten worden afgebroken. De stedelingen hoopten hiermee een gewoonte te doorbreken zoals die vanouds had bestaan. De Utrechtse magistraat liet het niet bij woorden en gaf opdracht om deze nieuwe verordening met een knokploeg bestaande uit enige potige brouwers en leden van de schutterij aan weigerende plattelandsbrouwers te gaan 'onderwijzen'. Ondanks dit stedelijke machtsvertoon valt het te betwijfelen of aan deze maatregel volledig gehoor is gegeven, want bij de machtsgreep in de stad Utrecht in het jaar 1525 werd door de gilden wederom als eis gesteld dat stedelijke ambachten voortaan niet op het platteland mochten worden uitgeoefend.⁹¹ In 1531 werd in Holland een verbod op de vestiging van nieuwe bedrijven in de nabijheid van steden ingesteld. Het ging vooral om brouwerijen, weverijen, looierijen, metselarijen, (scheeps)timmerijen, bakkerijen en tapperijen.⁹² Te Amersfoort gold al eerder een vestigingsverbod voor plattelandsbrouwerijen binnen een cirkel van 2 mijlen (ongeveer 15 kilometer⁹³) om de stad. Dit privilege zou reeds door de bisschop van Utrecht zijn verleend – mogelijk in het genoemde jaar 1496 – en werd in 1528 en in 1544 door keizer Karel V bekrachtigd. Ja zelfs uitgebreid met een productieverbod binnen dezelfde afstand op Gelders grondgebied.⁹⁴ Met dit privilege in de hand werd in 1550 voor het Hof van Utrecht een proces aangespannen tegen de aanwezigheid van de brouwerij van Jacob Jordensz te Woudenberg, dat ruim 8 kilometer van Amersfoort ligt.⁹⁵ Vermoedelijk zal de aanklacht zijn gehonoreerd. In 1594 wist het Amersfoortse stadsbestuur te voorkomen dat in de Vuursche een brouwerij zou worden opgericht door een ondernemer genaamd

⁹⁰ Blondé en Limberger, 'Bourgondische welvaart', 72-81.

⁹¹ HUA: Perks, *Documentatiemap bier*, nrs 560 (8-12-1496), 561 (1497); Volkers, *Wandelen over de bierkaai*, 38-39; Van Kalveen, 'Bijdrage tot de geschiedenis', 58.

⁹² Brünner, *Order op de buitennering*, 116-135.

⁹³ De lengte van de Stichtse mijl was ruim 7 km, zie bijlage 3.

⁹⁴ Aanvankelijk was door de keizer een brouwverbod toegezegd in een zone van 1,5 mijl rond de stad, zowel in het Sticht als in Gelre, Matthaeus, *Rerum Amorfortiarum*, 360-361 (1528), 378 (1544) inv nr 2169 (1544); Van Bommel, *Beschrijving Amersfoort*, 893 (1528), 905 (1544); Van Rootselaar, *Amersfoort II*, 250, 298. Wijk bij Duurstede verkreeg in 1528 een brouwmonopolie binnen 1 mijl rond de stad (Fruin, *Rechtsbronnen kleine steden II*, 203).

⁹⁵ Bnr 1 inv nr 465 (1550): 183; inv nr 2170.

François de Lattre.⁹⁶ In 1602 klaagden de Amersfoortse brouwers bij hun magistraat over een bierbrouwerij die was opgericht vlakbij de kerk van Eemnes-buiten, ongeveer 15 kilometer van de Eemstad. Deze brouwerij leverde bier door heel Eemland en onttrok werk aan de Amersfoortse brouwers. Er deden zelfs geruchten de ronde dat de Eemnesser brouwerij binnen een jaar zijn capaciteit zou gaan verdubbelen. En mocht het bedrijf gerechtigd blijken om te blijven produceren, dan waren bovendien de inwoners van Baarn genegen een eigen brouwerij te beginnen. De Amersfoortse brouwers zagen de bui al hangen en verzochten de regeerders een proces bij de provinciale Staten aanhangig te maken, waartoe vast verklaringen van getuigen werden afgenomen. Deze getuigen, waarvan de oudsten boven de 80 jaar waren en dus als geen ander wisten hoe omstandigheden in het verleden waren geweest, beweerden dat Eemnes-buiten nog net binnen de verboden zone van 2 mijl viel. Ze vulden aan dat ook te Blaricum, de Hoge Vuursche en bij het daar vlakbij gelegen Pijnenburg brouwerijen waren geweest die vanwege hetzelfde privilege waren opgeheven. Zelfs een brouwerij die boven Eemnes op de scheidingsgracht met het Gooi had gestaan, had zijn productie moeten staken.⁹⁷

De juridische gevechten om de handhaving van het brouwmonopolie over het omliggende platteland kunnen worden beschouwd als een blijk van de groeiende macht van de stad ten koste van het platteland. Amersfoort heeft het brouwmonopolie waarschijnlijk pas aan het einde van de vijftiende eeuw verkregen, waar eerder de bierbrouwerij in de omliggende dorpen nog een enigermate voorkomende bedrijvigheid moet zijn geweest. Zeker vond er in de veertiende eeuw bijvoorbeeld bierproductie plaats te Eembrugge. In het jaar 1332/33 werd daar ene Nanne Lutartsz beboet met 5 pond, omdat hij een dood varken in een brouwsel bier had geworpen. De kuip moet een aanzienlijke omvang hebben gehad, anders had er geen varken in gepast. In het stadsrecht dat in 1363 aan Eembrugge en Eemnes-binnen werd gegeven, was opgetekend dat de burgers vrij waren hun gruit – het kruidenmengsel waarmee gruitbier werd gebrouwen als voorloper van de hop – binnen het Sticht te kopen waar zij wilden. De bierproductie was blijkbaar omvangrijk genoeg om hierover een bepaling in het stadsrecht op te nemen. Een verordening van het Utrechtse stadsbestuur uit 1428 wekt eveneens de indruk dat er in het Eemland niet uitsluitend te Amersfoort bier werd gebrouwen. De bepaling sprak over Amersfoortse bier en ‘al het [andere] bier dat uit de Eem kwam’.⁹⁸ Gezien dit laatste was er niet zozeer sprake van bierproductie voor eigen consumptie, maar van productie voor de markt. Een en ander wijst erop dat Amersfoort waarschijnlijk aldoor enige concurrentie heeft moeten dulden van plattelandsbrouwerijen. Met het brouwmonopolie binnen een straal van 2 mijl had de stad een nieuw wapen in handen om de dorpsmededingers in Eemland te smoren en haar eigen afzet veilig te stellen.

Vanaf de Opstand kwam de stedelijke brouwnijverheid in het Sticht in zwaarder vaarwater terecht. De belastingen op het bier namen hand over hand toe om de kassen van de provinciale en generale Staten te vullen – waarover meer in hoofdstuk 7. Een deel van deze belastingverhogingen werd door de steden gedragen en golden niet op het platteland. Hierdoor kon er buiten de steden aanmerkelijk goedkoper worden geproduceerd en nam de drang sterk toe om brouwerijen in de dorpen op te zetten, wat de drijfveer was van de bovengenoemde vestigingen in Eemnes-buiten en andere Eemlandse plaatsen. In 1610 zou mede hierom te Utrecht een oproer ontstaan waarbij werd geklaagd over het bestaan van zesenvestig brouwerijen op het platteland van de provincie. Men beriep zich op een besluit van de Staten-Generaal uit 1584 waar zou zijn bepaald dat de plattelandsbrouwnijverheid zou worden

⁹⁶ Van Rootselaar, ‘Sprokkelingen’ nr. 84. Opmerkelijke is dat het Amersfoortse stadsbestuur zich in de briefwisseling met de Staten van Utrecht over de aanvraag van De Lattre verweerde met een keizerlijk privilege inzake een verbodszone voor plattelandsbrouwerij van 1,5 mijl rond de stad in plaats van 2 mijl.

⁹⁷ Bnr 1 inv nr 18: ff 432-433, 444v; Halbertsma, *Zeven eeuwen*, 47-48.

⁹⁸ Muller, *Registers en rekeningen* I, 488. Fruin, *Rechtsbronnen kleine steden* III, 161. Muller, *Rechtsbronnen Utrecht*, 313.

verboden. Dit besluit is echter door de Staten van Utrecht nooit overgenomen. In de loop van de zeventiende eeuw zouden er dan ook dorpsbrouwerijen worden opgericht in Eemnes, Bunschoten, Hoevelaken, Scherpenzeel en Woudenberg.⁹⁹ Voor handhaving van het brouwmonopolie was te weinig steun van de provinciale overheid. Voortaan moest het stedelijke brouwvak van Amersfoort leven met sterke concurrentie van de plattelandsbrouwers. De overheersende positie van de stedelijke brouwnijverheid zoals die tot in de zestiende eeuw nog had gegolden, was verdwenen. Pas met de industrialisatie van de bierbrouwerij in het laatste kwart van de negentiende eeuw zouden de stedelijke bedrijven opnieuw de overhand krijgen.

De strijd die de Amersfoortse brouwers en magistraat in de zestiende eeuw streden om brouwerijen in de Eemlandse dorpen te weren was niet alleen een uiting van machtsuitoefening van de stad ten nadele van het platteland, maar was evenzeer een uiting van het falen van een stedelijke bedrijfstak om zijn marktpositie te handhaven. Doordat de goede naam van het Amersfoortse product op de Noord-Nederlandse biermarkt vervaagde, probeerde het in zijn eigen omgeving driftig om de klanten aan zich te binden, enerzijds door te paaien met accijnsvoordelen, anderzijds door lokale concurrentie met juridische middelen de kop in te drukken. De focus van het Amersfoortse brouwwezen richtte zich meer en meer op de regionale thuismarkt.

De productlevenscyclus: groei – volwassenheid - terugval

Wanneer we afgaan op de bewegingen van het schijnbare aandeel van het Amersfoortse bier op de markt van de Noordelijke Nederlanden, dan kunnen we drie fasen onderscheiden. De veertiende eeuw was een tijd van groei van de Amersfoortse bieruitvoer. Doordat belangrijke tolprivileges werden verworven voor de handel op Holland en Gelre kon het Amersfoortse bier vrij concurreren met de bieren uit deze streken. De Amersfoortse brouwers waren vroeg overgegaan op de bierbereiding met hop in plaats van gruit en hadden daarmee een innovatief voordeel ten opzichte van brouwers uit veel steden en dorpen. Het Amersfoortse hoppenbier genoot een grote faam en was van hoge kwaliteit. Afnemers en consumenten waren bereid een prijs te betalen die aanzienlijk hoger was dan van de lokale bieren. Het hoppenbier werd zowel door de meer welvarende burgers en boeren als door de hoge adel en geestelijkheid gedronken. Alleen de Noord-Duitse bieren waren nog duurder en mogelijk van nog betere kwaliteit. Het Amersfoortse bier was in sommige plaatsen in het Sticht, maar ook daarbuiten het belangrijkste importbier. In Noord-Holland was het een stevige concurrent van de bieren uit de Hollandse biersteden, met name die uit Haarlem. Het Amersfoortse bier was een volwassen product geworden. Het debiet strekte zich uit over Noord-Holland, het Sticht, de Veluwe en plaatsen aan de oostkant van de Zuiderzee en langs de Gelderse IJssel (zie kaart 1).

Vanaf het tweede kwart van de vijftiende eeuw werd de concurrentie van de Hollandse bieren alsmat sterker en met name het goedkopere blonde kuitbier ging een leidende rol spelen, waarmee vooral Gouda uitblonk. Steeds meer brouwers in steden en dorpen gingen zelf hoppenbier en kuitbier produceren en soms ook van hoge kwaliteit. Het kwalitatieve Amersfoortse bier werd steeds minder bijzonder en verloor na het midden van de vijftiende eeuw zichtbaar marktaandeel, het degradeerde van een A-merk langzaam aan naar een B-merk. Aangezien de bevolking van de Noordelijke Nederlanden wel groeide hoefde de terugloop in marktaandeel geen daling van de productie te betekenen. Het exportgebied breidde zich ten opzichte van de veertiende eeuw niet verder uit. Het meeste Amersfoortse bier zal in Noord-Holland zijn afgezet en daarbinnen vooral in het Gooi, in Amstelland, in

⁹⁹ Felix, *Oproer te Utrecht*, 27, 42-44, 55-57; HUA: Perks, *Documentatiemap bier*, nrs. 562 (1584), 559 (1669); Van Rootselaar, 'Sprokkelingen' nrs. 84, 95; Halbertsma, *Zeven eeuwen*, 47-50; Volkers, *Wandelen over de bierkaai*, 67-75.

Waterland en in West-Friesland. De vijftiende eeuw was een periode van rijpheid en volwassenheid, maar ook van stagnatie van de Amersfoortse bierexport.

In de zestiende eeuw lijkt het Amersfoortse bier op de Noord-Nederlandse markt slechts een marginale rol te hebben gespeeld. Export naar de omliggende gewesten vond nog steeds plaats, maar nergens was het ‘biermerk’ een geduchte en vermeldenswaardige concurrent. In hoofdstuk 4 zullen we zien dat de biernijverheid in de Eemstad in de jaren zestig en zeventig in een crisis moet zijn beland en zich voortaan in hoge mate moet hebben gericht op de eigen bevolking en die van het Eemland. De acties tegen opkomende plattelandsbrouwerijen en de oprukkende concurrerende ‘biermerken’ die moesten worden ondernomen om in de eigen regio marktaandeel te behouden, tonen een bedrijfstak in het defensief. Het was een teken van terugval. De Amersfoortse brouwnijverheid kenmerkte zich niet langer overwegend als exportbedrijf en had meer dan voorheen een lokaal karakter gekregen, zoals in zo veel steden. Het brouwvak bleef van groot belang voor de plaatselijke economie, maar was buiten de eigen regio nauwelijks meer bekend.

Een marketinganalyse

‘De specialiteit..was tegelijkertijd haar zwakte.’¹⁰⁰

Het Amersfoortse bier had op de exportmarkten stevige concurrentie. In de behoefte aan goedkoop bier werd in de meeste steden voorzien met het eigen product van de plaatselijke brouwers. De bieren die aanvullend werden ingevoerd, waren doorgaans duurder dan het lokale bier. Het bovenste prijssegment was in handen van de Duitse ‘merken’ uit Hamburg, Bremen, Wismar en Lübeck. In de zestiende eeuw kwamen hier Engelse bieren bij. Het Amersfoortse bier was te vinden in het middelste prijssegment, waar het moest concurreren met de lokale bieren van zwaardere kwaliteit en met de Hollandse bieren uit Haarlem, Gouda en Delft. Op de Noord-Hollandse markt lijkt het Amersfoortse bier een kleiner marktaandeel te hebben gehad dan Haarlem en Gouda. En zelfs op de eigen Stichtse markt lijkt het Eembier in de loop van de vijftiende eeuw van zijn dominante plaats te zijn verdrongen door de Hollandse ‘merken’. Wat was de oorzaak van het grotere succes van de Hollandse brouwers? Was het Hollandse bier misschien van betere kwaliteit? Laten we de verschillen analyseren aan de hand van de vier instrumenten van de marketing: product, prijs, plaats en promotie.

Productbeleid

We bepalen hier of de Amersfoortse brouwers in hun keuze voor kwaliteit en aantal soorten bier afweken ten opzichte van hun concurrenten. Bij het opkomen van de Amersfoortse bierexport in het eerste kwart van de veertiende eeuw – of wellicht al in de dertiende eeuw – zal het bier van het type gruitbier zijn geweest. Over de samenstelling van dit bier en de kwaliteit ten opzichte de concurrenten weten we helemaal niets. Pas de bronnen uit de tweede helft van de veertiende eeuw onthullen dat de Amersfoortse brouwers een goede naam aan het vestigen waren met de verkoop van hoppenbier van hoge kwaliteit. Zij moeten in het tweede kwart van de eeuw de overstap van gruit naar hop hebben gemaakt bij de bierbereiding. Wanneer deze overstap precies plaatsvond, is niet bekend. In een keizerlijk privilege ten behoeve van de bisschop van Utrecht uit het jaar 1364 werd gesteld dat er in het Sticht sinds dertig of veertig jaar met hop werd gebrouwen, wat erop duidt dat de innovatie in de jaren twintig of dertig moet zijn ingevoerd.¹⁰¹ Ervan uitgaande dat hieronder ook de Amersfoortse

¹⁰⁰ Uitspraak van Johan Korthals Altes, de laatste directeur van de Amersfoortse Phoenixbrouwerij, over de neergang van zijn bedrijf, Kleefkens, *Opvallend anders*, 96.

¹⁰¹ Doorman, *Middeleeuwse brouwerij*, 80; Jensma, ‘Recht van de gruit’, 182.

brouwers werden geschaard, kunnen we stellen dat zij in de pas liepen met de Hollandse concurrenten. Het Amersfoortse hoppenbier had een tamelijk hoge prijs, aanzienlijk hoger dan van lokale bieren, wat erop duidt dat het van hoge kwaliteit moet zijn geweest. Naast het standaard exportbier werd er tevens een dubbel hoppenbier gebrouwen, dat de helft duurder was en een nog zwaardere kwaliteit moet hebben gehad (zie tabel 2). Het standaard exportbier was exclusief genoeg om door de vooraanstaande adel, geestelijkheid, burgerij en boeren te worden geconsumeerd. Het hoppenbier uit de Eemstad concurreerde in het hogere prijssegment met de hoppenbieren uit Haarlem, Gouda en Delft. Alleen de Noord-Duitse bieren waren nog hoger in prijs en waren nog exclusiever.

Vanaf de jaren negentig van de veertiende eeuw werd het kuitbier als nieuw biertype op de Nederlandse markt geïntroduceerd. Uit stedelijke reglementen voor de bierbrouwerij kunnen we afleiden dat dit nieuwe biertype minder zwaar was dan het hoppenbier en vanwege de blonde kleur is het waarschijnlijk dat ook het brouwproces korter duurde. Het kuitbier was in principe goedkoper dan hoppenbier en het kon hierdoor een grotere groep consumenten bedienen. Brouwers uit diverse steden gingen al snel op de productie van dit blonde bier over. Ook in Amersfoort werd in de vijftiende eeuw kuitbier geproduceerd. De exportbrouwer Ricout Klaasz tooide zich in de jaren dertig met de naam Kuitenbrouwer en een stedelijke verordening uit Amsterdam van rond het jaar 1490 noemt Amersfoorts kuitbier naast kuitbieren uit Gouda, Haarlem en Utrecht. Ook een verordening uit Harderwijk van het jaar 1450 lijkt erop te wijzen dat daar niet alleen hoppenbier maar ook kuitbier uit de Eemstad werd ingevoerd.¹⁰² Beide biersoorten werden geproduceerd en geëxporteerd naar de omliggende gewesten. Ook door de brouwers uit onder meer Delft, Haarlem, Utrecht en Zutphen werden beide biersoorten naast elkaar aangeboden. De Goudse brouwers lijken zich daarentegen geheel op de productie van het kuitbier te hebben toegelegd. In de reglementen voor de brouwerij werd alleen dit biertype genoemd en kwam het hoppenbier uit de veertiende eeuw niet langer voor. De Gouwenaren hadden het gelijk aan hun kant, want in de loop van de vijftiende eeuw werden zij de marktleiders in de Lage Landen. Het Goudse Kuit veroverde de markten van Vlaanderen, Brabant en de overige Nederlandse gewesten en verdrong het Haarlemmer hoppenbier van de eerste plaats onder de importbieren. Ook de Delftse brouwers hadden in de vijftiende eeuw groot succes met het kuitbier en verkochten hun product in de meeste Nederlandse gewesten, hoewel in mindere mate boven de grote rivieren.

Het is slechts beperkt mogelijk om een kwalitatieve vergelijking te maken van het Amersfoortse bier met het bier uit de concurrerende steden. Hoewel van Gouda, Haarlem en Utrecht veel brouwvoorschriften zijn overgeleverd over de samenstelling van hun bieren, resteert in het stedelijke archief noch in de geschiedschrijving van Amersfoort enige beschrijving van de receptuur.¹⁰³ In het jaar 1475 besloot het stadsbestuur van Naarden om de receptuur van de Amersfoortse brouwers te imiteren en dankzij dit besluit wordt ons gelukkig

¹⁰² Breen, *Rechtsbronnen Amsterdam*, 250 (1491-1492); Berns, *Rechtsbronnen Harderwijk*, 148. Er was in de Harderwijkse tekst sprake van Amersfoorts bier naast Gouds en Haarlems kuitbier. Dat het Amersfoortse bier niet nader in biersoort werd aangeduid kan erop wijzen dat het om zowel hoppenbier als kuitbier ging.

¹⁰³ Een uitzondering is de ongedateerde bepaling over de zwaarte van de moutstorting van kuitbier die Van Bemmelen geeft, *Beschrijving Amersfoort*, 774. Van 1.900 pond mout (?) mochten niet meer dan zestien vaten bier worden gebrouwen en van 2.775 pond mout (?) niet meer dan vierentwintig vaten. Gezien de aantallen vaten zou dit een bepaling uit het midden van de vijftiende eeuw kunnen zijn, maar tot in de zestiende eeuw werden hoeveelheden graan en mout uitgedrukt in mudden of andere inhoudsmaten, maar niet in ponden, zoals wel in de achttiende eeuw toen de schrijver deze bepaling in zijn boek opnam. De bepaling vermeldt ook geen soorten brouwgraan, wat tot in de zestiende eeuw wel gebruikelijk was. Dit maakt de tekst onbetrouwbaar en onbruikbaar. Overigens is de beschreven moutstorting hoog en bedroeg ongeveer 43 kilogram per hectoliter bier, wat een alcoholpercentage van ruim 6 procent mogelijk maakte. De genoemde gewichten omgerekend naar mudden geven bij 1.900 pond 11 mud gerstmout of 14 mud havermout (het soortelijke gewicht van havermout (34 kg/hl) is lichter dan van gerstmout (44 kg/hl)) en bij 2.775 pond 16 mud gerstmout of 21 mud havermout.

toch een inkijkje gegund.¹⁰⁴ Om zestien vaten bier te maken moesten de brouwers niet minder dan 10 mud haver, 3 mud gerst en 2 mud tarwe in de maischkuip storten. Het eindproduct was een zwaar bier met een moutstorting van 56,4 kilogram per hectoliter bier, wat naar de huidige maatstaven zeer hoog is. Mogelijk leverde dit een stamwortgehalte van 28,2 en een alcoholgehalte van ruim 8 procent, waarmee het tegenwoordig tot de speciaalbieren zou worden gerekend.¹⁰⁵ Helaas werd er niet bij vermeld of het om hoppenbier of kuitbier ging. Gezien het aandeel gerst van bijna 23 procent zou het om kuitbier kunnen gaan, want de hoppenbieren werden traditioneel alleen uit haver en tarwe gemaakt. Het was vernieuwend aan het kuitbier dat naast deze beide brouwgranen ook een kwart tot eenderde deel gerst werd gestort. Toch lijkt het ons meer waarschijnlijk dat het Naardense voorschrift de receptuur van Amersfoorts hoppenbier bevatte. Ten eerste kwam de gerst hier en daar ook als menggraan in hoppenbier voor zoals in het Brabantse Lier.¹⁰⁶ Voorts waren de kuitbieren uit Amsterdam, Gouda, Haarlem, Utrecht en Wijk bij Duurstede met een moutstorting tussen 25 en 40 kilogram per hectoliter van aanmerkelijk lichtere kwaliteit dan het hier beschreven zware bier. In de loop van de vijftiende en zestiende eeuw werden deze bieren bovendien alsmaar slapper vanwege de stijgende graanprijzen. De kwaliteit van het zware hoppenbier uit Haarlem daarentegen werd van begin vijftiende eeuw tot midden zestiende eeuw op een vrij constant niveau gehandhaafd.¹⁰⁷ Aangezien Amersfoort juist faam had verworven met kwalitatief hoppenbier sluit dit het beste aan bij de besproken receptuur. Een derde argument is dat er van het brouwsel zestien vaten bier mochten worden gemaakt. Te Haarlem gold in de vijftiende eeuw een brouwselomvang van veertien vaten voor hoppenbier en van vierentwintig tot dertig vaten voor kuitbier. Te Amersfoort werd in dezelfde periode een vergelijkbaar onderscheid gemaakt tussen een brouwselomvang van zestien vaten enerzijds of van vierentwintig tot dertig vaten anderzijds, waarbij de eerste mogelijk voor hoppenbier gold en de tweede voor kuitbier, waarover meer in hoofdstuk 3. Kortom, de receptuur van het Amersfoortse bier dat te Naarden werd geïmiteerd betrof waarschijnlijk zwaar hoppenbier.

Vergelijken we het hierboven beschreven Amersfoortse bier met de zwaarste bieren uit concurrerende steden dan blijkt het bier uit de Eemstad het zwaarst te zijn. De concurrerende bieren hadden een moutstorting van 41,6 kilogram per hectoliter bier (Haarlem 1407, ca 1440, 1501, 1544), 44,4 kilogram (Utrecht 1433), 47,3 kilogram (Delft 14^e eeuw) en 53,2 kilogram (Gouda 1366), wat beduidend lager was dan de 56,4 kilogram per hectoliter bier van het Amersfoortse bier. De zwaarte bevestigt de reputatie van kwaliteitsbier die in de veertiende en vijftiende eeuw met het Amersfoortse product was verbonden.

In de zestiende eeuw verruimde het aanbod op de Nederlandse biermarkt. In het eerste kwart was het hoppenbier naar de marge verdreven en werd niet meer het gehele jaar rond geleverd, te Delft alleen in het winterseizoen en te Utrecht alleen in de vastentijd voor Pasen.¹⁰⁸ De hoofdmoot bestond uit kuitbier dat in een lichte en een zware kwaliteit werd aangeboden. Vanaf het tweede kwart van de eeuw werd in steeds meer plaatsen een vast assortiment van drie kwaliteiten bier geproduceerd. Te Kampen mochten de brouwers vanaf 1529 stuiverbier, butkenbier en tweeplassenbier maken, vernoemd naar de prijs die per kwart – de lokale schenkmaat – moest worden betaald.¹⁰⁹ In Utrecht onderscheidde men in de jaren

¹⁰⁴ *Hantvesten*, 42 (1475). De bepaling werd herhaald in het jaar 1506, OAN inv nr 27: 80-83; inv nr 28: 372-376; inv nr 29: 111-114.

¹⁰⁵ Voor de maatgeving zie bijlage 3. Een berekening van de zwaarte van het bier in Alberts, 'Bier drinken met maten', 158-159.

¹⁰⁶ Aerts, *Bier van Lier*, 299 (grafiek 16).

¹⁰⁷ Zie de analyse van ongeveer veertig bieren uit genoemde steden in Alberts, 'Bier drinken met maten', 158-165.

¹⁰⁸ Soutendam, *Keuren Delft*, 166, 169 (vóór 1536); Yntema, 'Entrepreneurship', 187 (ca. 1520); HUA: Perks, *Documentatiemap bier*, nr. 206 (12-2-1533).

¹⁰⁹ Haze, *Nijverheid, gilden en kleinhandel*, 35.

veertig een zwaar bier – vermoedelijke Dubbele Hoppen – met daaronder voor een lagere prijs Dubbele Kuit en Enkele Kuit.¹¹⁰ In Haarlem bestond hetzelfde onderscheid tussen een exclusief hoppenbier dat voortaan Jopen werd genoemd met daarnaast een dik en een dun kuitbier.¹¹¹ In Delft werden nieuwe namen gegeven aan de drie kwaliteiten die werden vastgesteld. In afnemende zwaarte heetten ze voortaan Knol (Keijte), Muzelaar en Val.¹¹² Uiteindelijk gingen ook de Goudse brouwers overstag en voerden vanaf de jaren zestig drie kwaliteiten bier in hun assortiment, die zich niet in naam, maar slechts in prijs onderscheidden – vermoedelijk alle drie kuitbieren.¹¹³ In die tijd was een dergelijk aanbod al niet meer bijzonder. Ook in steden die niet bekend stonden om hun brouwnijverheid, zoals Middelburg, maakten de plaatselijke brouwers drie bierkwaliteiten.¹¹⁴ Het waren de Delftse brouwers die met het gedifferentieerde aanbod de meeste consumenten wisten te bereiken. Het marktaandeel van de Delftse bieren nam in de loop van de zestiende eeuw sterk toe ten koste van de Goudse en Haarlemse bieren. Tegen het uitbreken van de Nederlandse Opstand waren de Delftenaren de absolute marktleiders.

Ook te Amersfoort werden drie bierkwaliteiten onderscheiden, wat we uit de verschillende verkoopprijzen kunnen afleiden, maar daarover hieronder bij het marketinginstrument prijs. Het middelzware bier had de toepasselijke naam Twijfelaar. Uit de processtukken van een zaak die rond het jaar 1535 voor de Hoge Raad van Mechelen kwam weten we dat veel Amersfoortse brouwers voor hun bier 10 tot 11 mud haver en 3 tot 4 mud gerst in de maischkuip stortten – tarwe werd niet genoemd. Ze mochten van het moutbeslag dertig vaten bier maken, wat een aanwijzing is dat het waarschijnlijk om kuitbier ging. Het bier had een storting van 25,8 kilogram mout per hectoliter bier en was daarmee nog niet half zo zwaar als het eerder beschreven vermoedelijke hoppenbier. Het vermoedelijke kuitbier had bij benadering een stamwortgehalte van 12,9 en een alcoholpercentage van 4 procent, wat vergelijkbare was met het dubbele Haarlemse en het dikke Utrechtse kuitbier en met het standaard Goudse kuitbier uit die tijd.¹¹⁵ Het Amersfoortse [kuit]bier was in deze jaren dus noch van betere noch van mindere kwaliteit dan dat van de concurrerende steden.

Bijzondere vermelding verdient nog het Aal of Aalt dat in het tweede kwart van de zestiende eeuw door enkele Amersfoortse brouwers werd vervaardigd. De prijs van dit bier was twee maal zo hoog als het middelzware bier, dus het moet een exclusief bier zijn geweest. Hoewel het ook in hele vaten werd afgevuuld verkocht ene Dirk de Koperslager halve vaten aal(t)bier in kleine hoeveelheden aan herbergiers en andere afnemers in Gelre en het Münsterland.¹¹⁶ Het karakter van dit zware bier laat zich vooralsnog raden. Mogelijk was de naam een verwijzing naar het vroegere gruitbier dat tot 1400 hier en daar nog aal werd genoemd of wellicht sloot de naamgeving aan bij het Engelse bier dat in de loop van de zestiende eeuw steeds populairder werd en was het ‘in’ om de naam ale te gebruiken.¹¹⁷ Maar het meest aannemelijk lijkt ons dat Aal of Aalt een nieuwe naam was voor het zware Amersfoortse hoppenbier van de veertiende en vijftiende eeuw en poogde men met deze ‘oernaam’ het klassieke, oorspronkelijke karakter te benadrukken, zoals ook tegenwoordig

¹¹⁰ HUA: Perks, *Documentatiemap bier*, nrs. 235 (4-2-1544), 239 (13-7-1547), 241 (20-7-1547). Enkele Utrechtse brouwers kregen in maart 1542 toestemming in de vastentijd ‘in maniere van Oosters bier’ te brouwen, HUA: Perks, *Documentatiemap bier*, nr. 179 d.d. 8-3-1542.

¹¹¹ Van Loenen, *Haarlemse brouwindustrie*, 34-35 (1544/1545).

¹¹² Yntema, ‘Entrepreneurship’, 194 (noot 45; jaren zestig). Voordien werden de Delftse bieren onderscheiden met de namen Hoppen, Kuis (Keut/ Keyte) en Knol, idem, 187-194; Soutendam, *Keuren Delft*, 166, 169.

¹¹³ Rollin Couquerque en Meerkamp van Embden, *Rechtsbronnen Gouda*, 435 (punt 4; 3-3-1565).

¹¹⁴ Egmond, ‘Strijd om het dagelijks bier’, 165 (1567).

¹¹⁵ Zie de waarden van deze bieren bij Alberts, ‘Bier drinken met maten’, 158-165.

¹¹⁶ Bnr 1 inv nr 6: 191 (1528), 327 (1530).

¹¹⁷ Verordeningen uit Dordrecht uit de jaren 1322 en 1401 maakten onderscheid tussen aal en hoppenbier, Doorman, *Middeleeuwse brouwerij*, 76, 82; Hallema en Emmens, *Bier en zijn brouwers*, 71-72.

wel gebeurt met de toenaam Urtyp die sommige brouwerijen voor een traditioneel bier gebruiken. Zou dit Amersfoortse aal(t)bier misschien een voorloper zijn van het huidige Duitse altbier? De afzet in het Münsterland zou een fingerwijzing kunnen zijn. De wortels van het altbier lijken voorlopig niet verder terug te gaan dan het einde van de negentiende eeuw.¹¹⁸ Nader onderzoek zou mogelijk verrassende verbanden kunnen opleveren.

Afsluitend kunnen we concluderen dat de Amersfoortse brouwers met hun hoppenbier vroeg voor een zware kwaliteit hadden gekozen waarmee ze tot de kopgroep van de Nederlandse hoppenbrouwers behoorden. Ze vestigden in de veertiende eeuw de naam van Amersfoort als bierstad. De innovatie van het kuitbier werd in de vijftiende eeuw gevolgd, waarmee ze twee exportbieren voerden, maar dit leidde niet tot versterking van de marktpositie. Ook de productdifferentiatie in de zestiende eeuw naar drie bierkwaliteiten heeft het brouwbedrijf aan de Eem geen verbetering op de exportmarkt gebracht. Bij al deze innovaties wist telkens één van de drie Hollandse biersteden Haarlem, Gouda of Delft meer geld te slaan uit hun commerciële keuzes, ondanks dat hun bieren niet van betere kwaliteit waren dan de Amersfoortse. De productlevenscyclus van de Amersfoortse bieren lijkt nog het meest op die van de bieren uit Haarlem. De Haarlemse brouwers namen in de veertiende eeuw de leiding met kwalitatief hoppenbier en in de vijftiende eeuw gingen zij weliswaar ook kuitbieren produceren, maar moesten desondanks de koppositie aan Gouda afstaan en verloren daarmee debiet. Ook de vernieuwing naar een breder assortiment in de zestiende eeuw werd in de Spaarnestad weliswaar gevolgd, maar het was Delft dat hiermee het meest succesvol was en zijn twee Hollandse concurrenten op de knieën bracht. De marktgang van de Amersfoortse en Haarlemse bieren liep tamelijk analoog, zij het dat het debiet van de laatste veel groter was.

Prijsbeleid

Het prijsbeleid hing direct samen met het productbeleid. Wanneer we naar de verkoopprijzen van het Amersfoortse bier kijken, komen we meer te weten over de kwaliteiten van het product ten opzichte van de concurrentie. Er zijn echter weinig bronnen waarin de verkoopprijzen van de grote ‘biermerken’ op de markt naast elkaar staan. Het gaat om een handvol vermeldingen, maar die geven toch een nuttige aanvulling voor onze vergelijking. In een rekening van het eerder beschreven hof van Blois te Schoonhoven uit 1360 zijn de uitgaven van de aankoop van verschillende soorten bier genoteerd (zie tabel 2 en 4). Een vat Hamburger bier kostte gemiddeld 35 schelling, een vat Haarlemmer hoppenbier 29 schelling en een vat Amersfoorts hoppenbier 24 schelling.¹¹⁹ Hieruit blijkt dat het Duitse bier een duur en exclusief bier was, te gebruiken op bijzondere momenten of door bijzondere personen. Het was ongeveer de helft duurder dan het Amersfoortse bier, dat dus tot een lagere prijsklasse kan worden gerekend. Het Haarlemmer bier was ook nog ruim 20 procent duurder dan het Amersfoortse. Maar de oorzaak van dit prijsverschil wordt mogelijk verklaard – zoals al eerder opgemerkt – door het feit dat het bier uit de Spaarnestad in ‘grofvaten’ werd verhandeld. Er wordt niet vermeld in wat voor vaten het Amersfoortse product werd vervoerd, maar dit zouden in de veertiende eeuw heel goed ‘smalvaten’ geweest kunnen zijn die ongeveer 20 procent kleiner waren dan de ‘grofvaten’. Mocht deze aanname kloppen, dan waren beide biersoorten ongeveer even duur. Werden de bieren in vaten van gelijke omvang verkocht, dan was het Amersfoortse product aanmerkelijk goedkoper, wat een verklaring zou zijn voor de voorkeur die het genoot in de Bloise huishouding. Uit de rekeningen van de

¹¹⁸ De naam van dit donkere bovengistende bier zou slaan op het ‘alte Bier’ als tegenhanger van de nieuwe ondergistende Beierse bieren die in de tweede helft van de negentiende eeuw op de markt kwamen.

Tegelijkertijd ontwikkelde kölsch zich als een lichtgekleurde tegenhanger van het altbier, Pause en Spies, *Altbier*, 11, 13, 18; Fischer en Herborn, ‘Geschichte’, 60, 87, 109-112.

¹¹⁹ Zie bijlage 5.

bisschop van Utrecht uit de jaren zeventig van de veertiende eeuw weten we dat het Amersfoortse hoppenbier met een prijs van 24 plak per vat aanmerkelijk duurder was dan hoppenbier uit Rhenen, dat 21 plak kostte, en uit Utrecht, waar 15 tot 18 plak voor moest worden betaald. Ook in 1390 was het Amersfoortse Hoppen met 9 penning per halftaak (1,7 liter) bijna twee maal duurder dan Utrechtse Hoppen van 5 penning per halftaak. Tien jaar later was deze verhouding nauwelijks veranderd en betaalden de Utrechtse burgers 11 penning voor een fles (ca. 2 liter) lokaal hoppenbier en 18 penning voor een halftaak (1,7 liter) Amersfoortse Hoppen.¹²⁰ Desondanks was het bier van de Eem zeer populair, wat duidelijk maakt dat het van goede kwaliteit en relatief exclusief moet zijn geweest. Regionaal waren de Amersfoortse brouwers in de veertiende eeuw onbetwist marktleider onder de importbieren.

In de vijftiende eeuw was er weinig prijsverschil tussen de Amersfoortse bieren en die van de belangrijkste concurrenten. Te Harderwijk mochten het Amersfoortse bier en Gouds kuitbier in het jaar 1450 niet duurder worden verkocht dan 3 blenk per kwart (een schenkmaat). Haarlemmer kuitbier mocht hooguit een prijs van 2,5 blenk krijgen en was daarmee iets goedkoper.¹²¹ Mogelijk probeerden de Haarlemmers met dit prijsvoordeel de opmars van het Goudse bier te stuiten. Anderzijds was hun kuitbier met een storting van naar schatting 30 kilogram mout per hectoliter bier ook iets lichter dan het Goudse dat een moutstorting had van bijna 36 kilogram.¹²² Het Amsterdamse stadsbestuur stelde in 1481 een maximum verkoopprijs in voor Goudse Kuit en Amersfoortse Hoppen van 5 penning per mingel (1,2 liter). Tien jaar later werden ook Amersfoortse, Haarlemmer en Utrechtse kuitbieren aan deze maximumprijs onderworpen. Het lokale Amsterdamse bier werd toen voor 4 penning verkocht.¹²³ De importbieren waren hiermee een kwart duurder dan het lokale bier. Voor al deze Nederlandse bieren gold een gelijke verkoopprijs waardoor geen van alle zich met een afwijkende prijs kon onderscheiden. De Stichtse bieren bleken op gelijke voet met de Hollandse te kunnen concurreren.

Ook in de zestiende eeuw was het prijsniveau van het Amersfoortse bier gelijk aan dat van de Hollandse ‘merken’. In de jaren twintig was de prijs van een vat Gouds kuitbier op de markt van Middelburg 18 stuiver. De consumenten zagen dit als een speciaal bier, iets voor heren en zakenlieden. Een vat standaard bier uit Delft kostte daar 14 stuiver en werd beoordeeld als van een wat mindere kwaliteit, een bier voor gewone burgers, ambachtslieden en personeel. In de wintermaanden boden de Delftse brouwers ook Knol en Hoppen aan voor de prijs van 18 stuivers per vat, maar voortaan zouden zij naast hun standaard bier het hele jaar door een dubbelbier – eigenlijk Knol, maar nu onder een ander ‘label’ – leveren voor de prijs van 18 stuivers om de Goudse concurrenten van de markt te drukken.¹²⁴ Terzelfdertijd was de verkoopprijs van een vat Amersfoorts bier op de Hollandse markt 14 stuiver, gelijk aan het niveau van het Delftse standaard bier. De prijs van het Amersfoortse product werd als redelijk ervaren en als vergelijkbaar met het Amsterdamse en ander Hollands bier. De

¹²⁰ Overvoorde en Joosting, *Gilden van Utrecht II*, 105-106 (1390 en 1401). Een halftake had een inhoud van 2 mingel en een fles van 2 tot 3 mingel. De Utrechtse mingel had een inhoud van 0,85 liter (zie bijlage 3). In de verordening uit 1401 kostte de fles Utrechtse Hoppen 11 Hollandse penningen en de halftaak Amersfoortse Hoppen 9 Brabantse penning. Een Brabantse penning was twee maal zo veel waard als een Hollandse penning.

¹²¹ Berns, *Rechtsbronnen Harderwijk*, 148.

¹²² Zie Alberts, ‘Bier drinken met maten’, 162-165.

¹²³ Breen, *Rechtsbronnen Amsterdam*, 164, 250.

¹²⁴ Het standaardbier heette mogelijk Keut. In de wintermaanden werden door de Delftse brouwers ook Knol en Hoppen aangeboden voor 18 stuiver of meer, Yntema, ‘Entrepreneurship’, 187-194. In het tweede kwart van de zestiende eeuw golden te Delft de prijzen: Knol 15 stuiver, Kuis 20 stuiver, dubbelbier 20 stuiver, Soutendam, *Keuren Delft*, 166, 169. Knol was toen de goedkoopste kwaliteit terwijl het in de jaren twintig en in de jaren zestig de duurste kwaliteit was. Het bier achter de naam was dikwijls aan verandering onderhevig, Yntema, ‘Entrepreneurship’, 193-194.

Amersfoortse brouwers produceerden in de jaren twintig bovendien een bier van 18 stuiver en dubbelbier en aal(t)bier van meer dan 40 stuiver.¹²⁵ Tegen het midden van de zestiende eeuw schreef het Haarlemse stadsbestuur voor dat er drie verschillende kwaliteiten bier mochten worden gebrouwen: een licht kuitbier van 15 stuiver per ton, een zwaar kuitbier van 25 stuiver per ton en exclusief Haarlemmer Hoppen of Jopen van 54 stuiver per ton. In de jaren 1540 maakten de Amersfoortse brouwerijen hun bieren in dezelfde prijsklassen, namelijk licht bier van ongeveer 14 stuiver, Twijfelaar van 25 stuiver per vat en daarboven waarschijnlijk nog de bovengenoemde zware kwaliteit van 40 stuiver of meer.¹²⁶ Net als in vroegere perioden hadden de Amersfoortse brouwers een prijsbeleid dat vergelijkbaar was aan het beleid van de Hollandse concurrenten.

Eigen bier eerst

Om in prijs te kunnen concurreren binnen het Sticht en in de naburige gewesten, was het voor de Amersfoorters van groot belang dat hun bier niet zwaarder werd belast met accijnzen en territoriale belastingen dan de andere importbieren. Binnen de behandeling van het prijsbeleid willen we daarom kort uitweiden over het protectionistische beleid op de exportmarkten van het Amersfoortse bier. Er werd door de stedelijke overheden en de landsheren beleid gevoerd ter bescherming van de eigen bierproductie vanwege de werkgelegenheid en de voedselvoorziening. Ingevoerde bieren van buiten de stad of uit het buitenland werden hiertoe opzettelijk belast met tolgeld en met hogere accijnstarieven dan het eigen bier, waardoor ze duurder en minder aantrekkelijk waren dan het plaatselijke product. Bierexporterende steden zagen zich hierdoor natuurlijk benadeeld en vochten het aan wanneer tarieven werden ingesteld of verhoogd. Eerder dit hoofdstuk hebben we gezien hoe het Amersfoortse stadsbestuur succesvol pleitte voor tolvrijheid naar Holland en Gelre. Elke stad stelde haar eigen accijnstarieven vast en door deze tarieven te vergelijken kunnen we verschillen in het protectionistische beleid tegen ‘vreemde’ bieren zien.¹²⁷ Binnen het Amersfoortse exportgebied had vooral de stad Utrecht hoge accijnzen op importbier. De tarieven waren vanaf het einde van de veertiende tot het midden van de vijftiende eeuw minstens drie keer zo hoog als de belasting op het eigen bier. Het was juist in deze periode dat in de Domstad de bierbrouwerij een bloeitijd kende. De importwerende belastingen hadden expliciet ten doel de eigen productie te beschermen. Zo moet de tariefverhoging die gold tussen de jaren 1447 en 1454 gericht zijn geweest tegen de commerciële Hollandse brouwers die hun bieren in Utrecht wilden afzetten. De verhoging trof namelijk niet de Stichtse en Duitse importbieren.¹²⁸ De Utrechtenaren maakten het de bierexporterende steden nog moeilijker door hiernaast nog een accijns te heffen op de vaten waarin het bier werd vervoerd, genaamd ‘tongeld’. Ook Amersfoortse biervaten vielen onder deze prijsverhogende maatregel.¹²⁹ In Amsterdam en Wijk bij Duurstede varieerde de importaccijns van anderhalf tot twee keer de hoogte van de belasting van het eigen bier. Deze steden voerden een minder defensief beleid. Zij hadden echter ook een minder sterk ontwikkelde brouwnijverheid en waren meer afhankelijk van bierimport. Juist Amsterdam was een handelsplaats voor ingevoerde bieren, dus het beleid mocht niet te onvriendelijk zijn tegenover de buitenlandse leveranciers. Ook in Amersfoort zelf lijkt het beleid tegenover importbier mild te zijn geweest. In de zestiende eeuw was ‘vreemd’ bier anderhalf tot twee keer zwaarder belast dan het eigen bier. Voor importbier uit

¹²⁵ Zie bijlage 2. Van Bommel, *Beschrijving Amersfoort*, 879-884.

¹²⁶ Van Loenen, *Haarlemse brouwindustrie*, 34-35. De prijzen van het Amersfoortse bier zijn weergegeven in bijlage 2.

¹²⁷ Zie bijlagen 8 en 9.

¹²⁸ Muller, *Rechtsbronnen Utrecht I*, 213, 366, 368; Overvoorde en Joosting, *Gilden van Utrecht II*, 113, 115; Alberts, *Gruit tot kuit*, 20-21, 29-32.

¹²⁹ Muller, *Rechtsbronnen Utrecht I*, 83, 110, 272, 279, 313, 370.

het Sticht werd een vriendelijk tarief gehanteerd dat slechts 10 tot 15 procent boven het tarief van het eigen bier lag. Voor bieren uit het eigen territorium waren de drempels doorgaans laag om een vlottende uitwisseling van producten mogelijk te maken. De hoge tarieven betroffen voornamelijk de dure Duitse en de Engelse bieren.

Boven op de stedelijke accijnzen werd het bier in Nederlandse gewesten vanaf de vijftiende eeuw steeds vaker belast met extra heffingen vanwege de landsheer of de gewestelijke Staten. De opbrengsten werden gebruikt om de landsheerlijke beden of grote schulden vanwege oorlogen mee te betalen. Zo gaf bisschop David van Bourgondië in 1484 aan de Staten van Utrecht toestemming om in het Sticht een territoriale accijns van twee stuivers per vat bier in te voeren als één van de middelen om een schuld van 70.000 gulden vanwege de Stichtse burgeroorlog (1481-83) af te lossen.¹³⁰ Deze territoriale belastingen – vaak imposten genoemd – waren voor importbieren vaak hoger dan de eigen bieren en veroorzaakten opnieuw protesten van bierexporterende steden die zich gediscrimineerd voelden. Het Amersfoortse stadsbestuur klaagde in de jaren 1520 meermaals bij keizer Karel V als graaf van Holland, dat diverse steden, waaronder Amsterdam en Naarden, een accijns of impost op Amersfoorts bier hadden gezet die hoger was dan die op Hollands bier. De Amersfoorters beriepen zich op het tolprivilege dat zij in het jaar 1388 van Albrecht van Beieren hadden ontvangen, wat als oogmerk had gehad dat het Eembier onbelast in Holland verkocht kon worden, of in ieder geval niet zwaarder belast dan de binnenlandse bieren. De Amersfoorters werden in het gelijk gesteld en garandeerden hiermee dat ze ten opzichte van de Hollandse bieren geen prijsnadeel ondervonden.¹³¹ In 1382 hadden de brouwers uit de Eemstad ook van de hertog van Gelre gedaan gekregen dat hun bier in de Gelderse steden tot een maximum mochten worden belast. Hoe lang dit privilege in Gelre heeft gegolden is niet bekend.¹³² De stad Amersfoort heeft zich binnen het Sticht altijd weten te drukken voor territoriale belastingen. De genoemde territoriale bieraccijns van twee stuivers die in 1484 in het Sticht werd ingevoerd, werd voor de Eemstad afgewimpeld. Het stadsbestuur beriep zich vermoedelijk op een privilege uit het stadsrecht dat kon worden geïnterpreteerd als een vrijstelling van landsheerlijke belastingen. De plattelandsbevolking van het Eemland werd opgeroepen om vooral Amersfoorts bier te kopen, omdat dit niet met het ‘stuivergeld’ was belast. Ook in de zestiende eeuw bleef het Eembier vrij van deze territoriale belasting. Vergeleken met de bieren uit de stad Utrecht had het Amersfoortse product hiermee een prijsvoordeel, dat echter niet gold ten opzichte van de bieren uit Rhenen en Wijk bij Duurstede die evenmin met territoriaal stuivergeld waren belast. In de jaren van de Opstand was de afzijdigheid echter niet langer vol te houden, waarover meer in hoofdstuk 7. Samenvattend kunnen we stellen dat de invoerdrempels binnen het Sticht net zo laag waren als voor andere binnenlandse bieren. Vanwege de vermeende vrijstelling van territoriale imposten hebben de Amersfoorters zelfs van het laatste kwart van de vijftiende eeuw tot aan de Nederlandse Opstand een prijsvoordeel gehad ten opzichte van het Utrechtse bier. Ook in Holland en enige tijd in Gelre wist het Amersfoortse stadsbestuur succesvol te bepleiten dat het Eembier niet zwaarder werd belast dan de binnenlandse bieren van deze gewesten en het ondersteunde hiermee het prijsbeleid van zijn brouwers in hoge mate. De Amersfoorters hadden in de buurgewesten dus geen last van prijsverhogende drempels en konden direct met de concurrenten wedijveren ten aanzien van de verkoopprijs.

¹³⁰ Van Kalveen, *Bestuur van bisschop en Staten*, 36-38, 214-218.

¹³¹ Bnr 1 inv nr 188: ff 215v-220v (1523); inv.nr. 4318 (1531, 1532); Matthaeus, *Rerum Amorfortiarum*, dedicatio 24-29; Van Bommel, *Beschrijving Amersfoort*, 879-84. Van Rootselaar, *Amersfoort II*, 251 (1528). In 1524 werd door Karel V aan Naarden toestemming gegeven een accijns van 2 stuivers per vat bier in te voeren, OAN inv nr 125.9.

¹³² Bnr 1 inv nr 3547-002 (1382); Van Rootselaar, *Amersfoort I*, 420.

Plaatsbeleid

We analyseren hier hoe het afzetgebied van het Amersfoortse bier zich verhiel tot dat van de concurrerende bieren en welke middelen van transport werden gebruikt om het bier naar zijn bestemmingen te brengen. Eerder is al aangetoond dat het afzetgebied van de Amersfoortse bieren zich van de veertiende tot de zestiende eeuw uitstreckte over het Sticht, de Veluwe, het Gooi, de plaatsen langs de westelijke en oostelijke zomen van de Zuiderzee en de IJsselsteden. Deze gebieden vielen ook binnen het exportgebied van de Haarlemse brouwers. Niet voor niets ageerden zij hevig tegen de import van Amersfoorts bier in Noord-Holland, dat zij als hun regionale thuismarkt beschouwden. De Haarlemmers speelden het bovendien klaar om grote hoeveelheden bier naar Friesland en Zeeland te exporteren. In de eerste helft van de vijftiende eeuw haalden Zeeuwse schippers het bier met hele brouwsels van in de twintig vaten tegelijk via de Gouwesluis en het Spaarne uit Haarlem.¹³³ Het was echter de grootste verdienste van de Haarlemmer brouwers dat ze in de veertiende eeuw diep wisten te penetreren op de markten van de dichtbevolkte steden en ommelanden van Vlaanderen en Brabant, de kerngebieden van de toenmalige Nederlanden.¹³⁴ In deze gewesten gingen de lokale brouwers pas in de loop van de vijftiende eeuw over van het traditionele gruitbier op de productie van hopbier. Tot die tijd werd aan de vraag van de consumenten naar gehopt bier voornamelijk voldaan door import uit Holland. De Hollandse brouwers kaapten het succes van de Noord-Duitse bieren weg die vanaf het einde van de dertiende eeuw in de Zuidelijke Nederlanden op de markt waren verschenen. De Duitse bieren werden vaak door Hollandse schippers en tussenhandelaren vervoerd. Deze logistieke lijnen werden vervolgens door de Hollandse brouwers benut om hun producten in het zuiden op de markt te brengen. Het werd een groot succes. In Biervliet kwamen in 1385-1386 meer dan tweeduizend vaten Hollands bier aan, hoofdzakelijk uit Haarlem. In 1388 werden in een halfjaar tijd meer dan elfduizend vaten hoppenbier ingevoerd in Brugge, waaronder uit Delft. De haven van Duinkerken had rond 1390 een speciale tol voor Hollandse bieren en in Calais was in 1397 hiervoor een makelaar actief. Begin vijftiende eeuw had het Haarlemmer bier het grootste marktaandeel in de zuidelijke gewesten. In de Brabantse stad Lier werden in 1408 bijna tienduizend vaten Hollands bier ingevoerd die vooral uit Haarlem kwamen. De import uit Holland bedroeg rond 70 procent van het stedelijke bierverbruik. Tien jaar later besloeg ook in Antwerpen de import ongeveer driekwart van de stedelijke consumptie, waarbij de invoer bijna geheel uit Haarlem kwam.

In de loop van de vijftiende eeuw drong het kuitbier uit Gouda meer naar voren en nam het de koppositie van het Haarlemmer bier over. Het Goudse Kuit was het leidende 'merk' te Lier en 's-Hertogenbosch, maar de Hollandse importen liepen meer en meer terug toen de Brabantse brouwers de productie van eigen hopbier ter hand namen. In Vlaanderen was dit minder het geval en bleef men voor een belangrijk deel afhankelijk van de Hollandse import.¹³⁵ De leidende positie van Gouda duurde voort tot ver in de zestiende eeuw. De brouwers van Gent klaagden nog in 1567 dat er jaarlijks meer dan veertienduizend vaten Goudse Kuit in hun stad werden verkocht. Het bier uit Delft lijkt in de zuidelijke streken minder prominent aanwezig te zijn geweest. Toch behoorde het in plaatsen als Breda en 's-Hertogenbosch tot de meest ingevoerde 'biermerken'. Ook voor de Delftse brouwers was de afzet in Brabant en Vlaanderen van grote betekenis. Zij exporteerde hun bieren bovendien

¹³³ Van Loenen, *Haarlemse brouwindustrie*, 62-63.

¹³⁴ Over de Hollandse bieren op de Vlaamse en Brabantse markten: Van Uytven, 'Haarlemmer hop'; idem, *Geschiedenis van de dorst*, 73-83; Soly, 'Zuid-Nederlandse brouwindustrie', 100; Ebbing, 'Bier op transport', 49-50; Blondé en Limberger, 'Bourgonische welvaart', 80-83. Over de binnenvaart door Holland: De Boer, *Graaf en grafiek*, 315-332; Ebbing, 'Bier op transport'; Kaptein, 'Poort van Holland'; Ketner, *Handel en scheepvaart*, 1-20; Stefke, *Städtisches Exportgewerbe*, 118-128.

¹³⁵ Van Uytven, 'Haarlemmer hop', 336-342; idem, *Geschiedenis van de dorst*, 80-88.

naar andere streken. Eind veertiende eeuw vervoerden Delftse schippers al ladingen bier stroomopwaarts over de Waal en de Rijn naar Duitsland.¹³⁶ Net als de Haarlemse brouwers zetten die uit Gouda en Delft hun waren af in Zeeland, Holland en het Sticht, maar ook verder weg in Gelre en Overijssel. Het aandeel van Delft zal doorgaans ondergeschikt zijn geweest aan dat van Haarlem en Gouda, gezien de veel minder vaak voorkomende vermeldingen in de bronnen. Dat veranderde in de loop van de zestiende eeuw toen Delft zich ontwikkelde tot het grootste brouwcentrum van de Nederlanden – zelfs van Noordwest-Europa. We zagen al eerder hoe de Delftse brouwers zich een prominente plaats verwierven op de biermarkten van Middelburg en Utrecht. De Hollandse bieren werden in de vijftiende eeuw ook buiten de Nederlanden op de markt gebracht en verwierven faam in Noord-Frankrijk, Oost-Engeland, het Rijngebied en enkele andere streken van het Duitse Rijk en in het Oostzeegebied. Het kuitbier werd in de Zuidelijke Nederlanden, het Rijnland, het Münsterland, Noord-Duitsland en vermoedelijk ook in Engeland in veel plaatsen geïmiteerd en was daarmee een ‘internationaal’ succes.¹³⁷

Naar is gebleken was het exportgebied van de Hollandse biersteden veel groter dan dat van Amersfoort, dat zich beperkte tot de gewesten boven de rivieren. Het grootste verschil maakte dat de Amersfoortse brouwers zich niet op de biermarkten van Vlaanderen en Brabant begaven. Juist de omvangrijke afzet in de dichtbevolkte Zuidelijke Nederlanden betekende een opwaartse stoot voor de werkgelegenheid in de Hollandse steden. Het aantal brouwerijen kon daar veel harder groeien dan in de Eemstad, wat in hoofdstuk 4 zal worden vergeleken. De vraag is nu waarom de Amersfoorters de zuidelijke markten links lieten liggen.

We zagen zojuist dat het voor een belangrijk deel Hollandse schippers en handelaren waren die vanaf de veertiende eeuw het Noord-Duitse bier samen met tal van andere goederen uit de Hanzesteden naar Vlaanderen en Brabant vervoerden. Amsterdam was hierin de centrale overslagplaats. Zowel Haarlem als Gouda lagen aan deze intensief bevaren handelsroute die via het IJ en het Spaarne en vervolgens via de Gouwe en de IJssel dwars door Holland liep richting de Vlaamse en Brabantse steden. Dat gold niet voor Delft, maar dat lag zelf al geografisch dicht bij deze afzetmarkten, waarmee de verbinding door de verbetering van de Delftse Vaart en de aanleg van Delfshaven in 1389 sterk werd gestimuleerd. Vanaf de veertiende eeuw konden de Hollandse brouwers voor het transport van hun brouwsels naar het zuiden gebruik maken van dit vervoersnetwerk. Daarnaast profiteerden zij van het uitgebreide commerciële netwerk aan makelaars, klanten en informanten dat bestond vanwege dit handelsverkeer. Deze logistieke en commerciële voorzieningen hadden de Amersfoortse brouwers niet. De Stichtse stad had weliswaar een waterverbinding met Amsterdam via de Eem, maar was toch op enige afstand van de handelsroute door Holland gelegen, wat een geografisch nadeel betekende. De Amersfoortse schippers leverden geen traceerbare bijdrage van betekenis aan het goederenvervoer over de Hollandse binnenwateren, zoals wel schippers uit Utrecht en Kampen. De directe contacten van de Amersfoortse kooplieden met de Vlaamse en Brabantse afnemers waren zeer beperkt. Zij bezochten weliswaar de jaarmarkten van Bergen op Zoom en waren zo nu en dan in de Zuid-Nederlandse steden als 's-Hertogenbosch of Gent te vinden voor aankoop van

¹³⁶ Westermann, *Rekeningen riviertollen*, 48-66, 100, 108, 110, 118; Ebbing, ‘Bier op transport’, 48-50.

¹³⁷ Engeland: Bennett, *Ale, beer and brewers*, 79-84 (vijftiende en zestiende eeuw); Irsigler, ‘Diffusion des Hopfenbierkonsums’, 392-393 (vijftiende eeuw); Unger, *Beer in the Middle Ages*, 97-103 (vanaf veertiende eeuw), 192-193. Rijnland: Irsigler, ‘Diffusion des Hopfenbierkonsums’, 391-392 (vijftiende eeuw). Münsterland: Kaspar, *Herdstelle*, 77 (kuitbier Burgsteinfurt 1628); Krug-Richter, ‘Alltag und Fest’, 84 (Münster kuitbier eind zestiende eeuw). Noord-Duitsland: Unger, *Beer in the Middle Ages*, 234 (vijftiende eeuw); Hallema en Emmens, *Bier en zijn brouwers*, 121 (Bremer kuitbier eind zeventiende eeuw). Overig Duitse Rijk: Unger, *Beer in the Middle Ages*, 109, 184 (Neurenberg 1531), 234. Alberts en Walsh, ‘Kuitbier’.

grondstoffen of afzet van producten, maar die goederenstroom moet klein zijn geweest.¹³⁸ Amersfoorters waren meer betrokken bij het handelsverkeer tussen het oosten en het westen van de Noordelijke Nederlanden, maar waren commercieel maar weinig gericht op de zuidelijke gewesten.

Dat brengt ons bij het tweede nadeel. De Amersfoorters hadden zelf slechts een zeer beperkte scheepsvloot om het bier te vervoeren. De stad had weliswaar een heus schippersgilde, maar deze lieden vervoerden de goederen grotendeels heen en weer over de Zuiderzee. Er waren er wel die via de Utrechtse Vecht en de Lek zuidwaarts voeren. Maar de rekeningen van tolplaatsen langs deze route tonen dat dit maar een gering aantal was vergeleken bij het aantal schippers uit Hollandse steden of Stichtse steden als Utrecht en Kampen. De Haarlemse en Goudse brouwers konden gebruik maken van een grote vloot speciale bierschepen die op het zuiden voeren.¹³⁹ Het ontbrak de Amersfoortse brouwers aan schepen om het bier over grotere afstanden te transporteren. Opvallend en daardoor van groot belang is het feit dat in de middeleeuwse bronnen van het Amersfoortse stadsbestuur, waaronder de vrijwillige rechtspraak, nagenoeg nooit bepalingen of overeenkomsten staan vermeld met betrekking tot koop, huur, gebruik of reparatie van handelsschepen. De vondsten zijn op één hand te tellen. Ook teksten met betrekking tot het schippersgilde of individuele schippers zijn zeldzaam. Dit is een groot verschil met de bronnen uit de Hollandse steden en wijst onmiskenbaar op het onderscheid in belang van de scheepvaart. Eén van de oorzaken van dit manco was dat een belangrijk deel van de Amersfoortse handel niet via de waterwegen, maar over land plaatsvond. Amersfoort was een knooppunt van landwegen die over de Veluwe naar Deventer en Zutphen of naar Zwolle en Groningen liepen. Het belang van een grote scheepsvloot was hierdoor kleiner vergeleken bij de Hollandse steden.¹⁴⁰

Een derde factor die het beperkte handelsverkeer tussen Amersfoort en de Zuidelijke Nederlanden kan verklaren is van politieke aard. Vanaf 1430 behoorden Holland, Vlaanderen en Brabant alle bij het territorium van de Bourgondische hertogen en hadden ze hierdoor – zij het toen nog in beperkte mate – gemeenschappelijke belangen. Het Sticht verzette zich nog lange tijd tegen de machtsuitbreiding van de Bourgondiërs, waardoor het verscheidene keren tot oorlog kwam, zoals in de jaren twintig en begin jaren tachtig van de vijftiende eeuw. Hierna heerste er tot de aansluiting van het Sticht bij het Bourgondisch-Habsburgse imperium

¹³⁸ In 1382 passeerde bij de Dordtse tol ene Nijs van Amersfoort met een lading van veertien vaten as die van overzee afkomstig waren, Niermeyer, *Bronnen Beneden-Maasgebied* I, 474. In de tarievenlijst voor de tol te Ierseke uit 1519 werden de burgers uit Amersfoort tussen die uit Utrecht en Kampen genoemd. Voor deze Stichtenaren golden bijzondere bepalingen in verband met de afkoop van de tol, Unger, *Tol Iersekeroord*, 101; Niermeyer, *Bronnen Beneden-Maasgebied* I, nr 722 (1399). In maart 1472 betaalde schipper Jan Wolfaart van Amersfoort bij de Zeeuwse tol voor het vervoer van koeken, idem, 244. In september 1473 vervoerde Meeus Rutgersz van Amersfoort Utrechtse goederen voorbij de Zeeuwse tol, idem, 259. Amersfoortse burgers leverden op de jaarmarkten van Bergen op Zoom linnenlaken (Slootmans, *Paas- en Koudemarkten*, 180, 728-729, 1136 (1466)) en rogge (idem, 1341 (1546)). Zij kochten op deze markten bijenwas in (idem, 204 (1506)). In 1433 passeerden Amersfoorters de tol te Schoonhoven met oude huisraad en linnen (Smit, *Bronnen Beneden-Maasgebied* II, 28-29), in 1479 met gezouten huiden, bijenwas en ossen (idem, 121, 126-127), in 1480 met vlas, koeienhuiden, linnen, bijenwas, houtwol en –vlokken, textieldroemen, anijs en gedroogde vis (idem, 134-135, 152-153) en in 1481 met huiden, linnen, houtvlokken, bijenwas, grove wol en andere waren (idem, 161. We moeten ons wel realiseren dat Amersfoort vrijstelling genoot bij de Hollandse en Zeeuwse tolleren vanwege de jaarlijkse afkoopsom die aan de grafelijkheid van Holland werd betaald. De meeste verhandelde goederen zijn om die reden niet in de tolrekeningen genoteerd, waardoor de goederenstroom zeker groter was dan hier weergegeven, maar hoe groot weten we niet.

¹³⁹ Ebbing, 'Bier op transport', 48-50; Pinkse, 'Het Goudse kuitbier', 119; Ibelings, 'Route binnendunen', 226-227; Van Loenen, *Haarlemse brouwindustrie*, 63, 66.

¹⁴⁰ Alberts, 'Bedrijfsleven', 114-116. Ook de politieke contacten met de Zuidelijke Nederlanden waren tot in het tweede kwart van de zestiende eeuw gering, idem, 'Externe politieke ontwikkelingen', 126-127.

in 1528 een sluimerende en van tijd tot tijd oploeiende oorlogstoestand.¹⁴¹ Hierdoor werd de handel van het Sticht op Vlaanderen en Brabant zwaar gehinderd. De Hollandse handelaren en brouwers hadden die beperking niet en waren in het voordeel.

Transportmiddelen en vervoerskosten

De wetenschappelijke kennis over vervoersmiddelen en vervoerskosten in de late middeleeuwen is vandaag de dag nog niet van dien aard dat een zinvolle vergelijking tussen de handel van Amersfoort en zijn Hollandse concurrenten mogelijk is. Zeker over het commerciële transport van bier is zo goed als niets bekend. We willen binnen het marketinginstrument ‘plaats’ toch enkele zaken bespreken die uit dit onderzoek naar voren zijn gekomen, zodat zij toekomstig onderzoek op dit gebied kunnen voeden.

Door de aanwezigheid van de Noordzee en de Zuiderzee, de talloze meren, rivieren en beken, en de gegraven kanalen en grachten was goederen- en personenvervoer per schip in de laatmiddeleeuwse Nederlanden zeer aantrekkelijk en veel gebruikt. Het alternatief was vervoer met paard en wagen over landwegen. Voor welk vervoermiddel werd gekozen, hing af van veel factoren.¹⁴² Uiteraard speelden de vervoerskosten een grote rol. Maar diverse andere afwegingen konden zwaarder meetellen. Was er haast geboden met de zending, dan was wagenvervoer over land het snelst. Men was dan bovendien minder afhankelijk van weer en wind. Ging het om bulkgoederen of grote, zware voorwerpen als molenstenen dan was juist het grotere laadvermogen van schepen te verkiezen. En wat te denken van de uitdrukking ‘Wat van ver komt is lekker’? Mensen willen soms meer betalen voor goederen die uit verre oorden komen, omdat ze alleen daarom al bijzonder zijn, zoals het jopenbier uit Dantzig. Ook de politieke situatie kon in de afweging van transport over land of over water de beslissing maken. Zo was de vaarroute naar Utrecht via de Vecht bij oorlogsspanningen tussen Holland en het Sticht te gevaarlijk, omdat de rivier voor een deel door vijandelijk gebied liep. Vanzelfsprekend bepaalde ten slotte de geografische situatie het verkozen vervoersmiddel. Want bij ontbreken van een waterweg was wagenvervoer de enige optie. We zullen zien dat voor het transport van bier regelmatig voor combinaties van weg- en watertransport werd gekozen. Amersfoort had via het riviertje de Eem een waterverbinding met de Zuiderzee. Ladingen bier met als eindbestemming plaatsen aan de boorden van deze zee, zowel in Noord-Holland als in Overijssel, werden doorgaans met schepen vervoerd. De stad lag daarnaast – net als tegenwoordig – op een knooppunt van belangrijke landwegen. Handelsroutes vanaf Utrecht en Amsterdam vertakten bij Amersfoort in een noordelijke weg naar Zwolle en in twee oostelijke wegen naar Deventer en Zutphen en naar Arnhem. Het bier dat naar Gelre of Overijssel werd geëxporteerd kon met schepen over de Zuiderzee worden vervoerd, maar ging ook met wagens over de Veluwe.¹⁴³ Afnemers binnen het Sticht werden vooral bevoorrad door wagenlieden, want de kortste verbinding met Rhenen, Wijk bij Duurstede en Utrecht waren de landwegen. Vervoer naar Utrecht via de Vecht kwam evenwel ook voor.¹⁴⁴

¹⁴¹ Alberts, ‘Externe politieke ontwikkelingen’, 136-139. Een toestand van oorlog leverde vaker beperkingen op voor de bierhandel, zoals de oorlog tussen Holland en de Hanze tussen 1400 en 1441, die verhinderde dat het Noord-Duitse bier verder kon doorbreken op de markten van de Zuidelijke Nederlanden en de Nederlandse Opstand tegen Filips II die fnuikend was voor de export van Delfts bier naar de zuidelijke gewesten. De oorlog tussen Amersfoort en Utrecht in het midden van de vijftiende eeuw moet ook één van de factoren zijn geweest die de export van het Eembier naar de Domstad heeft doen afnemen.

¹⁴² Blondé en Van Uytven, ‘Land- en waterwegen’. Zie ook de andere artikelen van de geweldige bundel over dit onderwerp, *Bijdragen tot de geschiedenis* 82 (1999) 3-4.

¹⁴³ Over de handelswegen over land rond Amersfoort: Horsten, *Doorgaande wegen*, 110-116; Alberts, ‘Bedrijfsleven’, 114-116.

¹⁴⁴ Graan, jonge boompjes en steen werden door Amersfoortse schippers via de Vecht vervoerd (bijlage 7). De partij Amersfoorts bier die in een schuit bij de Utrechtse Weerdpoort – de noordelijke toegangspoort van de stad

De rentmeester van het hof van Blois in Schoonhoven kocht in het derde kwart van de veertiende eeuw het Amersfoortse bier meestal met enkele vaten tegelijk in de stad Utrecht. Ze werden per schip via de Vaartse Rijn en de Lek naar de plaats van bestemming vervoerd. De vervoerskosten bedroegen 10 procent van de aankoopprijs.¹⁴⁵ In maart 1366 lieten de Amersfoortse brouwers een grote partij van zevenentwintig vaten bier voor het Bloise hof eerst met wagens vanaf de Eemstad zuidwaarts naar de Rijn vervoeren, een afstand van ongeveer 24 kilometer. Vervolgens zakte de zending per schip de Rijn en de Lek af naar Schoonhoven, wat met een afstand van ongeveer 50 kilometer het grootste deel van het traject was. De vervoerskosten van het scheepstransport bedroegen 13 procent van de aankoopprijs. Daar kwam nog 2 procent bij aan kosten om de vaten van het schip naar de kelder van het hof te dragen.¹⁴⁶ De kosten van het wegvervoer van het eerste deel van het traject zijn in de huishoudelijke rekening niet vermeld. We kunnen hiervan wel een idee krijgen uit de rekeningen van de bisschop van Utrecht. Zijn rentmeester Godevaart bestelde eind jaren zeventig van de veertiende eeuw partijen van maximaal twaalf vaten bij de Amersfoortse brouwers. Het vervoer vond steeds plaats met wagens die over de Heuvelrug naar Utrecht reden, een tocht van ongeveer 20 kilometer. Hiervoor werden de ene keer inwoners van het dorp Leusden – even ten zuiden van Amersfoort – ingeschakeld, die hun wagentransport als herendienst aan de bisschop verplicht waren. Het transport was dan gratis.¹⁴⁷ De andere keer waren het wagenlieden uit Utrecht die de klus tegen betaling klaarden. Dezelfde wagenlieden uit beide plaatsen verzorgden de bevoorrading van de landsheerlijke kastelen Ter Eem bij Eembrugge (12 km) en Ter Horst boven Rhenen (30 km). Het wegtransport kostte voor alle drie bestemmingen ongeveer 8 procent van de aankoopprijs van het bier. De wagens konden tot aan de losplaats van de bisschoppelijke verblijven rijden, waardoor de kosten van het afladen beperkt bleven tot 0,5 procent. De totale vervoerskosten (inclusief draagkosten) van het bier binnen het Sticht en naar Schoonhoven lagen grofweg tussen 9 en 20 procent van de aankoopprijs.

Rekenen we de kosten van het weg- en watertransport om per 10 kilometer, dan kunnen we constateren dat de kosten per vat bier van zowel het vervoer per schip als per wagen daalden naar mate de afstand van het vervoerstraject groter was.¹⁴⁸ Lokaal vervoer was daardoor relatief duur. Bovendien was het wagentransport in de besproken situaties ongeveer even duur als het scheepstransport. Het vervoer over land was op betreffende trajecten concurrerend. Het was de geografie die het vervoersmiddel bepaalde. De meest directe verbinding vanuit Amersfoort met de bisschoppelijke kastelen was over landwegen, waardoor de keuze viel op wagenvervoer. Het Schoonhovense hof was gemakkelijk bereikbaar via de rivier de Lek, waardoor een combinatie van weg- en watertransport het handigste was. De totale kosten van het vervoer van het bier waren vergelijkbaar met de vervoerskosten van de turf in Holland die 9 tot 18 procent van de aankoopprijs bedroegen.¹⁴⁹ Het lokale vervoer van turf in het Eemland sloot hier met een aandeel van meer dan 10 procent bij aan. Ook de vervoerskosten van een partij lestenen die in de zestiende eeuw vanaf Vreeswijk aan de Lek via de Vecht naar Amersfoort werd gevaren, waren met een hoogte van ongeveer 19 procent

waar ook de Vecht binnenstroomde – werd gevonden, zal waarschijnlijk over deze rivier zijn aangevoerd, HUA: Perks, *Documentatiemap bier*, nr 524 (1441).

¹⁴⁵ Op 14 maart 1360 werden te Utrecht zes vaten Amersfoorts bier gekocht tegen een prijs van 17 schelling 4 penning per vat. De vervoerskosten per schip Utrecht – Schoonhoven bedroegen voor de hele partij 10 schelling 6 penning (10,1 procent), NA, GB inv nr 36: f 39. Er gingen 12 penningen in een schelling. Over transportkosten: bijlage 7.

¹⁴⁶ NA, GB inv nr 42: f 38v. Zie bijlage 7.

¹⁴⁷ Vermeulen, 'Bisschoppelijke rekening', 275; Heeringa, *Rekeningen bisdom*, 149, 167, 172-173. Zie ook Verduin, *Middeleeuws Leusden*, 50-51.

¹⁴⁸ Zie tabel in bijlage 7.

¹⁴⁹ Cornelisse, *Energiemarkten*, 180-182.

vergelijkbaar met de kosten van het biertransport. De uitgaven voor het vervoer van zware bakstenen of kluiten met jonge wilgenboompjes lagen een stuk hoger. Bij heel dure goederen zoals buskruit en exclusief bier, of bij heel lichte waren zoals veren voor de vulling van kussens, waren de vervoerskosten in verhouding tot de waarde van de producten heel laag, vaak nog geen 2 procent. Helaas resteren er geen cijfers van de meer omvangrijke scheepsladingen bier die over de Eem richting Zuiderzee gingen. Er konden brouwsels van vijftientig tot dertig vaten van meer dan één brouwerij per schip worden vervoerd.¹⁵⁰ Dit moet een schaalvoordeel hebben gegeven vergeleken bij de kleinere transporten in de hier besproken voorbeelden. De vervoerskosten zullen lager zijn geweest dan de hier berekende.

De eikenhouten vaten waarin het bier werd vervoerd en opgeslagen waren kostbare containers. Ze werden niet alleen voor bier, maar voor allerlei waren gebruikt, zoals zaadolie, teer, vlees, vis, graan en zelfs textiel. In principe hanteerde iedere stad haar eigen maten, maar er waren vaten die in het handelsverkeer zodanig overheersten dat hun maat een standaard werd. Dit gold voor de grote vaten uit Hamburg en voor de kleinere traveltonnen of drageltonnen uit de Hanzesteden aan de Oostzee.¹⁵¹ Een lege bierton kon na reiniging worden gebruikt voor opslag van andere waren, maar kon ook worden omgebouwd tot open tobbe, vuilnisvat of beschoeiing voor een waterput. Vanwege het grote gebruiksnut waren lege vaten erg gewild en daardoor waardevol. Er was de bierbrouwers veel aan gelegen om de lege vaten, die waren voorzien van het stedelijke brandmerk, te kunnen hergebruiken. Met steden in het afzetgebied kwamen zij daarom een retourregeling voor de lege vaten overeen. Voor elk vat dat niet werd teruggeleverd aan de brouwerij moest een vergoeding worden betaald. We zien dit retoursysteem al in de veertiende-eeuwse rekeningen van de Utrechtse bisschop.¹⁵² In het boekjaar 1378-1379 moest een vergoeding worden betaald aan vijftien Amersfoortse brouwers vanwege honderd drieënveertig vaten die verloren waren gegaan. De kosten bedroegen 4 plak (stuiver) per vat. Dat was een zesde deel van de aankoop prijs van een vol vat bier. Een kostbare verpakking. Ook van andere plaatsen, zoals Schoonhoven, Gorinchem en Gouda zijn retourregelingen voor biertonnen bekend.¹⁵³

Promotiebeleid

In de late middeleeuwen kwam het voor dat stedelijke overheden exportgerichte promotieacties ondernamen om de verkoop van producten uit hun stad die een groot belang hadden voor de werkgelegenheid, te stimuleren. Soms werden geschenken aangeboden om de afname van het product zeker te stellen. Zo bood het Haarlemse stadsbestuur in de jaren rond 1520 gebrandschilderde ramen aan voor de stadskerken in het Noord-Hollandse Edam en Enkhuizen en in het Friese Workum omdat in die plaatsen veel Haarlems bier werd verkocht.¹⁵⁴ Opvallend is dat dit gebeurde in een tijd waarin het bier volgens de afnemers juist

¹⁵⁰ Van Bommel, *Beschrijving Amersfoort*, 776-777; bnr 1 inv nr 7: 11 (1533). In de zestiende eeuw werden er door Goudse schippers wel acht tot veertien brouwsels per keer vervoerd, Ebbing, 'Bier op transport', 50.

¹⁵¹ Over de maten van de biertonnen: Alberts, 'Bier drinken met maten', 125-129. Daar ook de berekende inhoud van de biertonnen uit Amersfoort, Utrecht, Wijk bij Duurstede, Amsterdam, Delft, Gouda, Haarlem, Bremen, Hamburg, Lübeck en Lüneburg, idem, 152-156.

¹⁵² Vermeulen, 'Bisschoppelijke rekening', 281; Heeringa, *Rekeningen bisdom*, 52-53, 149.

¹⁵³ Toen in 1372 door de rentmeester van de heer van Blois een lading bier bij de lokale brouwers te Schoonhoven werd besteld voor een expeditie naar Gelre moest er 2 schelling voor elk vat worden betaald, AGB inv nr 48: f 75 e.v. Normaal hoefde dit niet en gingen de lege vaten waarschijnlijk gewoon weer retour naar de brouwerij. Voor het beleg van het Huis Altena liet Albrecht van Beieren vierhonderd dertien vaten bier bestellen bij de Gorkumse brouwers. De lege vaten werden na verbruik teruggeleverd, De Vries, 'Gorinchem en het beleg', 35. De bierstad Gouda had een retourregeling voor lege biervaten getroffen met de Vlaamse stad Brugge, Van Uytven, 'Haarlemmer hop', 342. Retour van lege vaten was ook nog in de achttiende eeuw een belangrijk agendapunt op vergaderingen van de Generale Brouwers van Holland, Hallema en Emmens, *Bier en zijn brouwers*, 92-93.

¹⁵⁴ Van Loenen, *Haarlemse brouwindustrie*, 39.

van bedenkelijke kwaliteit was. De klagende klant moest wat worden ‘gemasseerd’. Het Goudse bestuur poogde de afnemers op de Vlaamse markt te paaieren door hun een schip vol jonge appel- en perenboompjes aan te bieden.¹⁵⁵ Gevallen waarin de Amersfoortse magistraat zijn brouwers steunde door de bierkopers kostbare geschenken aan te bieden, zijn ons niet bekend. Dat het stadsbestuur zich actief voor het brouwersvak inspande, is wel zeker. Diverse keren werden brieven geschreven en afgezanten gestuurd wanneer het Amersfoortse bier in zijn afzet werd bedreigd. Zo was de stadsbode Peter in 1438 vijf dagen onderweg naar Amsterdam om een protestbrief te bezorgen inzake een nieuwe accijns die daar op het bier gezet zou zijn. In 1523 was de accijns in de IJstad wederom verhoogd ten nadele van het Amersfoortse bier en tekende het stadsbestuur protest aan bij keizer Karel V met een beroep op het privilege dat dit bier niet zwaarder belast mocht worden dan de Hollandse bieren. Ze werden in het gelijk gesteld en de Amsterdammers moesten hun maatregel terugdraaien.¹⁵⁶ Eerder dit hoofdstuk is al beschreven hoezeer de stadsregering zich tot het uiterste verzette tegen territoriale belastingen op het bier ten behoeve van de Staten van Utrecht en hoezeer kosten noch moeite werden gespaard om tolprivileges (bevestigd) te krijgen van de naburige landsheren. Jaarlijks werd het overeengekomen bedrag van honderd Franse schild (210 gulden) betaald aan de graaf van Holland tot afkoop van de biertol. Ook met juridische inspanningen poogde het Amersfoortse stadsbestuur zijn economisch belangrijke brouwvak te beschermen. In 1550 bekostigde het bestuur een rechtszaak voor het Hof van Utrecht tegen ene Jacob Jordensz die een brouwerij exploiteerde in het nabij gelegen Woudenberg waarvan de stedelijke brouwers concurrentie ondervonden. Toch was het aantal juridische processen in het belang van de stedelijke brouwnijverheid voor het Utrechtse Hof waarschijnlijk gering. Er mag met recht worden betwijfeld of er dan ook grote rechtszaken in hoger beroep voor de Grote Raad van Mechelen zijn verschenen, zoals er ettelijke bekend zijn van de Hollandse biersteden Delft en Gouda.¹⁵⁷ De indruk bestaat dat het Amersfoortse stadsbestuur zich weldegelijk inspande in het belang van de eigen biernijverheid, maar dat dit minder ver ging dan de inspanningen die de overheden van Haarlem, Gouda en Delft verrichtten. De steun was vooral diplomatiek, in mindere mate juridisch en financieel alleen met betrekking tot de afkoop van tolverplichtingen.

Overzien we de vier verschillende instrumenten van de marketing – product, prijs, plaats en promotie – dan kunnen we concluderen dat het Amersfoortse bier in kwaliteit, diversiteit en prijs op gelijke voet kon wedijveren met de Hollandse concurrenten uit Haarlem, Gouda en Delft. Het was vooral op het gebied van de logistiek dat de Amersfoorters waren achtergesteld. De Eemstad lag niet aan de drukke binnenvaartweg door Holland die de Hanzesteden met Vlaanderen en Brabant verbond. De stad beschikte bovendien niet over een voldoende grote scheepsvloot om het bier op grote schaal naar veraf gelegen bestemmingen te brengen. Hierdoor lagen de rijke markten van Vlaanderen en Brabant buiten bereik. Het handelsnetwerk van de Amersfoortse kooplieden reikte nauwelijks tot deze zuidelijke gewesten. In de regel kan een intensieve bevoorrading van markten naast de kwaliteit van het product mede een factor zijn tot succes, zoals dit het geval was bij het Hamburger bier in de

¹⁵⁵ Pinkse, ‘Goudse kuitbier’, 98.

¹⁵⁶ Bnr 1 inv nr 453: 9; Van Bommel, *Beschrijving Amersfoort*, 879-884; bnr 1 inv nr 4318.

¹⁵⁷ Egmond, ‘Strijd om het dagelijks bier’; Yntema, ‘Entrepreneurship’, 186-193. Onder de driehonderd zevenendertig rechtszaken die voorkwamen voor het Hof van Utrecht tussen 1530 en 1600 waarvan de stukken zijn bewaard gebleven, zaten geen processen in verband met de Amersfoortse bierbrouwerij, Doeleman, *Lijst van civiele rechtszaken*. Uit eigen stedelijke bron zijn slechts enkele zaken bekend die door het Hof van Utrecht zijn gevonnist. In de overzichten van de vonnissen van de Grote Raad van Mechelen uit de periode 1465-1551 komt slechts één particuliere zaak voor van een Amersfoorts burger, maar geen zaken met betrekking tot de bierbrouwerij, De Smidt, Strubbe en Van Rompaey, *Chronologische lijsten*.

veertiende eeuw en ook bij het Delftse bier in de zestiende eeuw.¹⁵⁸ Simpel gezegd: als consumenten een product overal kunnen krijgen, wordt er veel verkocht, maar als een product niet op de markt wordt aangeleverd, kan de klant het niet kopen en kan het ook geen succes worden. De Amersfoortse brouwers konden niet van voldoende logistieke ondersteuning profiteren, zoals wel de Hollandse concurrenten. Ook de politiek moet bij fasen een storende factor voor het Amersfoortse brouwvak zijn geweest, omdat de anti-Bourgondische houding het Sticht meermaals in oorlog bracht met de westerburen, waarbij de Eem voor de handel werd afgesloten en de afzet in het graafschap Holland maanden lang was geblokkeerd. De Hollandse brouwers lijken ten slotte met meer diverse middelen en op een intensievere wijze door hun stedelijke overheden in hun exportbeleid te zijn ondersteund dan de Amersfoortse collega's. De Hollandse biersteden waren door genoemde factoren in het voordeel en konden tot grotere bloei komen. Amersfoort bleef van de veertiende tot de zestiende eeuw als bierstad een maatje kleiner dan de Hollandse biersteden.

¹⁵⁸ Volgens Stefke was de grote beschikbaarheid van het Hamburger bier één van de redenen van het commerciële succes op de Hollandse markt, *Städtisches Exportgewerbe*, XLV. Ook tegenwoordig hebben de grote Nederlandse biermerken niet per se succes omdat hun bieren beter zijn dan die van de kleine merken of dat de consument ze lekkerder vindt, maar eerder doordat ze overal voor de consumenten verkrijgbaar zijn.